

”AANGERAAKT HEBT GIJ MIJ”

AUGUSTINUS IN GEBED

Een godsdienstpsychologische studie over bekentenissen en lofprijzingen van Aurelius Augustinus in zijn *Confessiones* als bron voor christelijke spiritualiteit

Evert W. Brink

“AANGERAAKT HEBT GIJ MIJ”

AUGUSTINUS IN GEBED

**Een godsdienstpsychologische studie
over bekentenissen en lofprijzingen van Aurelius Augustinus
in zijn *Confessiones* als bron voor christelijke spiritualiteit**

Ter afsluiting van de masteropleiding *Geestelijke Verzorging* bij de faculteit der
Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen
onder begeleiding van

prof. dr P.M.G.P. Vandermeersch, hoogleraar godsdienstpsychologie

bij de faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap

en

prof. dr B. Kamphuis, hoogleraar systematische theologie

bij de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland

(vrijgemaakt) te Kampen

door

Evert Willem Brink

Groningen MMVIII

Illustratie voorkant: oudstbekende afbeelding van Augustinus: fresco *Sant' Agostino*, anoniem, ca. 6^e eeuw, Palazzo Lateranense, Scala Santa (bij de kathedraal St. Jan van Lateranen, Rome). Achtergrond: een 21^e eeuwse Noordafrikaan.

*“Run, run, Orlando: carve on every tree
The fair, the chaste, and unexpressive she.”*

(William Shakespeare, *As you like it*, act 3, scene II The forest)

*“That’s me in the corner
That’s me in the spotlight
Losing my religion
Trying to keep up with you.”*

(R.E.M., *Losing My Religion*, In Time: The best of R.E.M. 1988-2003)

Aan Sonja
met wie ik het geloof, de liefde en het leven deel

Aan mijn ouders
die mij hebben leren bidden

Confessio

*“God, Schepper van wat al bestaat,
Bestierder van de hemel, die
De dag met edel licht bekleedt
De nacht met liefelijke slaap,
Opdat de rust opnieuw bekwaamt
De moede leden tot hun taak
De murwe harten lichter maakt
En losbindt het beklemmend leed.”*

(Uit een avondhymne van Ambrosius, *Confessiones*, IX, xii, 32)

Augustinus luistert naar bisschop Ambrosius – fragment van een basreliëf van het grafmonument *Tomba di Sant' Agostino*, 14^e eeuw, in de basiliek San Pietro in Ciel d'Oro (Pavia, Italië), waar volgens de traditie het gebeente van Augustinus wordt bewaard.

Inhoud

I	INTRODUCTIE	5
I.1	Godsdienstpsychologie en christelijke spiritualiteit	5
I.2	Studierrein	6
I.3	Bekentenissen en lofprijzingen	7
II	CONFESSIONES	8
II.1	Dertien boeken	8
II.2	Samenvatting	9
III	AURELIUS AUGUSTINUS	23
III.1	Curriculum vitae	23
III.2	Ex libris	26
III.3	Unde malum?	28
III.4	Doctor gratiae	29
IV	GELOOFOPVATTINGEN	34
IV.1	Theologische kenmerken bij Augustinus	34
IV.2	Vergelijk met Calvijns <i>Institutie</i> (1536)	39
V	GEBED EN BIDDER	43
V.1	Theologisch-godsdienstpsychologische visie op gebed	43
V.2	‘Praying practices’	49
V.3	Augustinus en bidden	51
VI	AUGUSTINUS IN GEBED	56
VI.1	Spiritualiteit en actualiteit	56
VI.2	De <i>Confessiones</i> als bron voor christelijke spiritualiteit	58
	EPILOOG	60
	Literatuur	61

I INTRODUCTIE

I.1 Godsdienstpsychologie en christelijke spiritualiteit

Wie gaat schrijven over bidden zal onmiddellijk naar de *Confessiones*¹ van Aurelius Augustinus grijpen, die lezen, herlezen en zijn woorden zullen in het hart van de lezer gekerfd staan.

Augustinus' autobiografisch boek, dat ik tweemaal heb gelezen en waarvan ik onder de indruk ben geraakt, is de bron voor mijn masterscriptie.² Wat mij treft is de open, eerlijke en persoonlijke stijl van een man van lang geleden.³ Ik ben geraakt door zijn worstelen met God en met zichzelf, vaak confronterend-persoonlijk beschreven. Ik ben geïnspireerd door zijn geloof, in alle vrijmoedigheid. Zijn schrijfstijl in de vorm van een gebed spreekt mij zeer aan. In een ander verband had ik een essay gemaakt over Augustinus, waarin ik een samenvatting gaf van zijn *Confessiones*. Het aspect van gebed, als christelijk spiritueel middel, heb ik toen laten liggen. Mijn bedoeling is dat aspect verder uit te werken, belicht vanuit de godsdienstpsychologie.⁴ Ik wil daarom van de *Confessiones* de kern aangeven en de relevantie voor christelijke spiritualiteit.

Mijn vooronderstelling over de *Confessiones* als gebed met betrekking tot christelijke spiritualiteit vandaag is dat Augustinus leert over een 'way of life', de zin van het bestaan en je intentie van gebed. Daarover wijdt hij uit via begrippen als loven, genieten, bekennen en belijden; begrippen die alles te maken hebben met subjectieve aspecten van het gebed en een gebedsproces. Daarmee is mijn vooronderstelling een godsdienstpsychologisch onderwerp. Een godsdienstpsycholoog heeft immers als terrein "the basic needs and natural motives of mankind" in relatie tot religie.⁵

¹ Aurelius Augustinus, *Confessiones*, vertaald en ingeleid als *Belijdenissen* door Gerard Wijdeveld, 5^e dr., Ambo, Amsterdam 1997.

² De masteropleiding Geestelijke Verzorging bij de faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen wordt, na een voorsorteerprogramma en vakken als professionele ethiek, godsdienstpsychologie, psychopathologie en religie en geestelijke verzorging, afgesloten met een scriptie – zie ook www.rug.nl/ggw/onderwijs/maopleidingen/magv/index.

³ Vgl. Peter Brown, *Augustinus van Hippo. Een biografie*, Agon, Amsterdam 1992, 137ev.

⁴ Vgl. Hans-Jürgen Fraas, 'Gebet. Religionspsychologisch' in *Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. 3, Mohr Siebeck, Tübingen 1998, 497ev.

⁵ Sarah Bänziger geeft in haar dissertatie aan dat gebed "the essential topic in the psychology of religion" en "the very soul and essence of religion" is, maar dat er weinig aandacht is voor typen van gebed, een gebedsproces en subjectieve aspecten daarbij, terwijl daarentegen "too much effort has been put into the study of the objective effects of prayer." – *Still praying strong. An empirical study of the praying practices in a secular society* (diss., eigen beheer), Nijmegen 2007, 15ev., 30; vgl. Sam D. Gill, 'Prayer' in *The Encyclopedia of Religion*, dl. 11, MacMillan, New York 1987, 489.

I.2 Studieterrein

In hoofdstuk II beschrijf ik de *Confessiones*. Ik gebruik de standaardvertaling van Gerard Wijdeveld (1905-1997, classicus). De boeken, de hoofdstukken en de paragrafen geef ik als volgt aan: (I, i, 1). Citaten van Augustinus' woorden zet ik voor de inzichtelijkheid cursief. Om Augustinus' denken en bidden goed voor ogen te krijgen vind ik een samenvatting met citaten relevant, meer dan bijvoorbeeld een inleiding over de *Confessiones*. In hoofdstuk III zet ik het boek in de context van het leven en werk van Augustinus. Om hem enigszins te kennen en te plaatsen geef ik een beknopte biografie en bibliografie, met name aan de hand van Peter Brown (1935, historicus, hoogleraar te Princeton), wiens standaardwerk ik in mijn hele scriptie gebruik.⁶ Ik noem kort iets over Augustinus' boeken en ik wil de aanleiding en de bedoeling weergeven van zijn *Confessiones*.

Christelijke spiritualiteit komt voort uit opvattingen uit het christelijk geloof en dat is een systematisch-theologisch terrein.⁷ Om iets te kunnen zeggen over de *Confessiones* als gebed in verband met christelijke spiritualiteit, vergelijk ik in hoofdstuk IV kenmerkende opvattingen van Augustinus, over de heilige Schrift, genade en de verhouding tot God, met opvattingen van Johannes Calvijn.⁸

In hoofdstuk V schrijf ik vanuit godsdienstpsychologisch perspectief over het gebed, via het standaardboek van Friedrich Heiler⁹, met aandacht voor aanspreken en de relatie met God.¹⁰ Verder schrijf ik aan de hand van Sarah Bänziger¹¹, die vanuit recent onderzoek aandacht vraagt voor subjectieve aspecten in gebed. En ik laat Augustinus zelf aan het woord over bidden; daarbij geef ik aandacht aan zijn rol(len) als orator (bidder en spreker). In hoofdstuk VI beschrijf ik christelijke spiritualiteit en de actualiteit. Het rapport *God in Nederland 1996-2006*¹² is daarover concreet. Daarmee kom ik afsluitend tot mijn visie op Augustinus' gebed en christelijke spiritualiteit.

⁶ Brown, *Augustinus van Hippo. Een biografie* en daarnaast idem, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, Faber and Faber, London 1972. Geen Augustinus-schrijver kan om Brown heen met zijn standaardbiografie.

⁷ Alistair McGrath, *Christelijke spiritualiteit. Een inleiding*, Kok, Kampen 2002, 14.

⁸ Calvijn en zijn *Institutie*, waarmee ik kies voor de reformatorische traditie, die sterk door Augustinus is beïnvloed (zie h. IV).

⁹ Friedrich J. Heiler, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, Reinhardt, München 1969. Verder aan de hand van twee theologen: Josef Andreas Jungmann en P.J. Roscam Abbing (zie h. V voor korte persoonbeschrijvingen).

¹⁰ Deze aspecten, met lichaamstaal en vertrouwen, komen bij Augustinus vandaan (zie h. IV).

¹¹ Bänziger, *Still praying strong* (zie h. V voor een korte persoonbeschrijving).

¹² Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Ten Have, Kampen 2007.

I.3 Bekentenissen en lofprijzingen

De titel *Confessiones* behoeft een verklaring voor het begrijpen van gedachten in deze scriptie. De titel is door Augustinus zelf gegeven. Wijdeveld geeft een toelichting¹³: “Wie de *Confessiones* [...] wil vertalen, moet met veel moeilijkheden rekenen. [...] Op zijn eerste moeilijkheid hoeft hij niet lang te wachten. Zij wordt hem reeds door de titel van het boek gepresenteerd”. Het woord *confessio* (bekentenis) en het woord *confiteri* (bekennen) gebruikt Augustinus door het hele boek. De vertaling en het begrijpen van de termen kun je dus niet uitstellen, betoogt Wijdeveld. In het christelijk denken werd de betekenis verbreed tot ‘religieuze belijdenis van zonde en schuld’ en verder tot ‘belijdenis (verdediging) van het geloof’. Een derde betekenis groeide onder invloed van het Hebreeuws en het Grieks. *Confessio* en *confiteri* betekenen dan: de lofprijzing aan God, met name de lof in verband met erkenning van zonde en schuld, aan de barmhartige God. “Men zou kunnen zeggen dat *confiteri* bij Augustinus het woord is voor de daad waardoor de mens zich als zondig, onvolmaakt, afhankelijk en met weldaden begunstigd schepsel tegenover de volmaakte en heilige God plaatst”, aldus Wijdeveld. Iets van deze betekenissen en van dit stellen voor God geeft Augustinus zelf aan: “*Wanneer ik namelijk slecht ben is [confiteri] aan u niets anders dan aan mijzelf mishagen; ben ik vroom, dan is [confiteri] aan u niets anders dan die vroomheid niet aan mijzelf toeschrijven.*” (X, ii, 2). De titel die Augustinus gekozen heeft wordt doorgaans vertaald met ‘Belijdenissen’. Voor het lezen en begrijpen van zijn boek moeten we echter voor ogen houden dat hij bedoelt: bekendenis en lofprijzing. Daarbij is zeker het meest levendig in zijn bewustzijn geweest: “*Loven wil u een mens.*” (I, i, 1), omdat hij is aangeraakt door God.¹⁴ Van zijn boek volgt nu een samenvatting.

¹³ Augustinus, 10; vgl. Brown, *Augustinus van Hippo*, 153 en Warren Th. Smith, ‘Augustine of Hippo’ in *The Encyclopedia of Religion*, dl. 1, MacMillan, New York 1987, 522.

¹⁴ Smith: “His aim was to give God the glory [...], rejoicing in the grace of God [...]. Augustine’s opus in praise of God, drawing on his spiritual journey, stands as a masterpiece in the world’s devotional literature.” – a.w., 522.

II CONFSSIONES

II.1 Dertien boeken

Over het boek als eenheid en over de boekenindeling geef ik kort iets aan. Daarna schrijf ik over elk boek afzonderlijk. Ik geef veel citaten omdat Augustinus' taal persoonlijke taal is en ze onderstrepen zijn bekennen en loven.

Het boek *Confessiones* bestaat uit dertien boeken die samen een geheel vormen. De eerste tien boeken hebben de auteur zelf als onderwerp en uitgangspunt. De boeken I tot en met VII gaan over zijn leven van jongsaf tot aan zijn bekering. De boeken VIII en IX gaan over zijn bekering, zijn doop en zijn moeder; hier stopt zijn biografie. Boek X gaat over de toestand waarin Augustinus zich bevindt op het moment van het schrijven en zijn liefde tot God. De boeken XI, XII en XIII gaan over de heilige Schrift, met name over het scheppingsverhaal van Genesis. De eenheid zit in het geheel van zeer veel psalmcitaten. Dat maakt het boek (de boeken) tot een literair document waarin de lofprijzing tot God en zijn genade centraal staat.¹⁵ Bijzonder is dat het geschreven is in de vorm van en met het geconcentreerde karakter van een gebed, namelijk om een levendig gesprek met God aan te gaan.¹⁶ De kern¹⁷ van de schrijfvorm en -stijl en van Augustinus' visie op de relatie tussen God en de gelovige mens is indrukwekkend weergegeven in boek X, xxvii, 38: *“Laat heb ik u liefgekregen, o schoonheid, zo oud en zo nieuw, laat heb ik u liefgekregen! En gij waart binnen en ik was buiten, en daar zocht ik u, en ik rende, wanstaltig als ik was, op de schone dingen af die door u gemaakt zijn. Gij waart bij mij en ik niet bij u. Ik werd ver van u gehouden door dingen die niet bestaan zouden hebben, als ze niet in u bestaan hadden. Geroepen hebt gij, geschreeuwd en mijn doofheid doorbroken; gestraald hebt gij, geschitterd en mijn blindheid verjaagd; gegeurd hebt gij en ik heb ingeademd en snak nu naar u; geproefd heb ik en nu honger ik en dorst ik; aangeraakt hebt gij mij en ik ben ontvlamd naar uw vrede”*.

¹⁵ Brown, *Augustinus van Hippo*, 152; J. van Oort, *Augustinus. Facetten van leven en werk*, Kok, Kampen 1991, 19; vgl. F. van der Meer, *Augustinus de zielzorger. Een studie over de praktijk van een kerkvader*, 2 delen, Het Spectrum, Utrecht 1957, dl. 1, 235.

¹⁶ Brown, a.w., 144.

¹⁷ Vgl. Brown, a.w., 156ev. en vgl. Carolinne White, *Augustinus. Belijdenissen*, Ten Have, Baarn 2001, 13. De laatste zin van Augustinus' kernachtige en expressieve uitspraak inspireerde mij tot de scriptietitel.

Lofprijzing, bekentenis, leren leven van genade en het roepen van God – het komt allemaal voor in deze *Confessiones*. De dertien boeken worden door Augustinus zelf als één boek, als een geheel beschouwd. Hij schrijft in zijn *Retractationes* over “*de dertien boeken van mijn Confessiones*” en hij noemt daarbij zelf de indeling van onderwerpen in tien en drie boeken.¹⁸

II.2 Samenvatting

Boek I zet de toon: “*Groot zijt gij, Heer, en ten zeerste lovenswaardig! [...] En loven wil u een mens, een deel van uw schepping. [...] Gij zet hem aan om er vreugde in te vinden u te loven, want gij hebt ons gemaakt naar u, en ongerust is ons hart totdat het zijn rust vindt in u.*”(i, 1). Augustinus vraagt zich af: wat was er eerder: weten van God, of aanroepen van God, of Hem loven? Hij stelt vast dat God zich geopenbaard heeft en dat Hij roept. Verder belijdt hij dat als God niet is, dat hij dan ook niet is, dat dan niets is. Hij belijdt dat God Heer is (i-iv). Hij vraagt toestemming te spreken over zijn leven.

Hij schrijft over de zuigelingentijd: “*Want toentertijd kon ik alleen maar zuigen, mij overgeven aan wat mij prettig aandede en schreien om wat mijn lichaam hinderde, verder niets. Later ben ik ook gaan lachen, dat is mij namelijk verteld over mezelf, en wij zien het zo gebeuren bij andere wiegenkinderen; want van mijzelf herinner ik me die dingen niet.*” (vi, 7-8). Augustinus gaat verder met het loven van God de Schepper en het vertellen over zijn zuigelingentijd. Vanaf hoofdstuk viii vertelt hij over zijn kinderjaren en hoe hij heeft leren praten: hij wijst op de samenhang van lichaamstaal en woorden die tekens zijn van dingen.

Vervolgens schrijft hij over zijn schooltijd en het leren van gehoorzaamheid. Hij spreekt hier negatief, met name over “*klappen krijgen*” (ix, 14). Hij vindt de houding van “*grote mensen*” hypocriet, als het gaat om het bestraffen van spelen (ix, 15). In die periode ontdekt hij het bidden tot de Heer en hij noemt zichzelf gelovig (ix, 14; xi, 17). In deze paragrafen vermeldt en beoordeelt hij de doop.

In de tijd van de ‘middelbare school’, de grammaticaschool, krijgt hij een hekel aan Grieks. Maar vooral, concludeert Augustinus zelf, gaat hij bij God weg en zoekt hij

¹⁸ Augustinus, 13; Brown, *Augustinus van Hippo*, 143.

wat aards, ijdel en zondig is (xiii, 20ev.). En het levert hem “*smarten, vernederingen en dwalingen*” op (xx, 31).

Boek II vertelt met name over de onrustige tijd van de puberteit. “*Want er is een tijd geweest dat ik, in de jaren waarin ik volwassen werd, vlamde van verlangen om mij aan de onderwereld te verzadigen, dat ik brutaalweg verwilderde in allerlei duistere liefdes, dat mijn gestalte vervunsde en ik wegrotte voor uw ogen, behagend aan mijzelf en belust om aan de ogen der mensen te behagen.*” (i, 1). Hij verzuipt in begeerten en wellust en “*steeds verder ging ik van u weg, en gij liet mij maar begaan.*” (ii, 2). Hij zit vast aan “*de vluchtige schoonheden van de laatste dingen*”: de seksualiteit (ii, 3). Hij is in het “*zestiende jaar van mijn leven naar het vlees*” (ii, 4) en vanwege financiële problemen thuis heeft hij zijn studie aan de hogeschool voor grammatica en retorica in Madaura, tijdelijk gestopt. Ook is hij weer thuis, in Thagaste, komen wonen. Hij staat daar onder invloed van zijn vader, die nog maar kort catechumeen is en van zijn leeftijdgenoten, die “*prat gaan op hun schanddadens.*” (iii, 5-7).

Vanaf hoofdstuk iv vertelt Augustinus over de diefstal die hij als zestienjarige gepleegd heeft, namelijk van peren. Ogenschijnlijk klein heeft het stelen van die vrucht voor hem de lading van “*genieten [...] van de diefstal*” en daarmee van “*de zonde*”, een ervaring die hem later tot een bekentenis dringt jegens God (iv, 9). Hij wijdt even uit over diverse ondeugden (vi, 13-14). Maar vooral de druk van het samen iets slechts uitvoeren en je er door schaamte niet aan willen en kunnen onttrekken, de essentie van deze diefstal, vindt hij zwaar wegen (ix, 17).

Boek III gaat verder in op de onrustige jeugd. Zijn vader heeft zich uitgesloofd, volgens Aurelius uit eerezucht. Doordat zijn vader heeft gespaard krijgt de jonge Aurelius de kans verder te studeren, maar dan in het aanzienlijke Carthago (zie II, iii, 5). Hij komt daar en “*overal om mij heen rumoerden, als een kokende ketel, de ontterende liefdes. Ik zocht wat ik lief kon hebben, verliefd op het liefhebben.*” (i, 1). Hij gaat seksuele relaties aan (vriendschap krijgt een bijmaak) en zoekt de invloed van theatervoorstellingen, “*vol beelden van mijn ellende en vol brandstof voor mijn vuur.*” (ii, 2). Ondertussen is hij nog ver weg van zijn Schepper: “*En boven mij wiekte rond, getrouw van verre, uw medelijden. In hoe zware ongerechtigheden etterde ik weg!*” (iii, 5).

Maar tijdens de studie moet hij nu bezig met het boek *Hortensius*¹⁹ van Cicero, een aansporing om de filosofie te beoefenen. *“Dat boek bracht een ommekeer in mijn gevoelens teweeg; het richtte mijn gebeden op u, Heer, en deed mijn wensen en begeerten veranderen. En daarmee was ik begonnen op te staan om naar u terug te keren.”* (iv, 7) – zijn eerste bekering.

Inmiddels is hij negentien jaar en zijn vader is twee jaar eerder overleden. Zijn moeder stimuleert en betaalt nu de studie. Hij is driftig op zoek naar wijsheid, maar nog onbekend met de Bijbel. Anderzijds: als de naam van Christus ontbreekt in een boek, relativeert dat voor hem de inhoud (iv, 8); hij besluit daarom de heilige Schriften te gaan lezen.²⁰ Hij schat die laag in, literair gezien en vanuit hoogmoedige gedachten belandt Aurelius bij *“hoogmoedig uit het lood geslagen lieden*²¹, *door en door vleselijk en praatziek, in wier mond de strikken van de duivel waren uitgezet en een vogellijm die was samengesteld met bijmenging van de letterklanken van uw naam en de naam van de Heer Jezus Christus en van de Parakleet, onze Trooster, de Heilige Geest. Deze namen voerden zij altijd in de mond, maar het kwam niet verder dan klank en tonggedruis: hun hart was leeg aan waarheid.”* (vi, 10). Onder invloed van deze ‘obscure club’ manicheeërs (ik kom er op terug in paragraaf III.3) dwaalt hij opnieuw af van God. En hij ontdekt niet de waarheid van de wet in de heilige Schrift. *“En in mijn blindheid bleef ik afgeven op de vrome vaders die niet alleen naar Gods bevel en inspiratie hun heden beleefden, maar ook naar Gods openbaring de toekomst aankondigden.”* (vi, 13-14). Hij raakt meer en meer verstrikt en sterft een geestelijke dood.

Dan krijgt zijn moeder echter een droom, een teken van God: een *“stralend blijde jongeman”* verklaart tegenover haar verdriet over Augustinus’ geestelijke ondergang, dat haar zoon zal zijn waar zij ook is (xi, 19). In die periode heeft Augustinus’ moeder hem min of meer verstoten, omdat zijn dwaling en leefwereld haar zeer tegenstond. Maar nu wordt haar gebed verhoord en wordt zij bewogen bij hem in te trekken. Toch volgen nog negen jaren van dwaling. Voor zijn moeder echter is er de hoop dat hij zal komen waar zij ook is. Het laat hem tegelijk niet los.

¹⁹ *Exhortatio* = aansporing; waarschijnlijk is een woordspeling bedoeld met de naam ‘Hortensius’; van deze dialoog van Cicero is weinig bewaard gebleven – Augustinus, 356.

²⁰ Augustinus voelde in die tijd, net als vele anderen (ook tijdgenoot Hiëronymus), literaire bezwaren; de vertalingen waren niet geweldig, men had te kampen met aanzienlijke interpretatiemoeilijkheden – a.w., 356.

²¹ De manicheeërs; in de 4^e en 5^e eeuw hadden zij in het Imperium Romanum, ondanks keizerlijke verboden, een zeer aanzienlijke aanhang – a.w., 356; Brown, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, 106ev., 304.

Een tweede signaal van God herinnert hij zich. Zijn moeder vraagt een bisschop of hij eens met Augustinus zou willen spreken en hem weerleggen. De eerwaarde weigert, want Aurelius staat er nog niet open voor, in zijn hoogmoed en eigenwijsheid. In tranen blijft zij aandringen en de bisschop wordt boos en verzoekt haar te stoppen, maar belooft dat het uitgesloten is dat *“de zoon van die tranen verloren gaat.”* (xii, 21).

Boek IV gaat vooral over vriendschap. Van zijn negentiende tot zijn achtentwintigste levensjaar kent hij onrust (i, 1). Inmiddels is hij leraar in de retorica en in die jaren leeft hij ongetrouwd samen met zijn vriendin, als *“buit”* voor zijn *“wellust”*, in zijn geboortestad Thagaste. Bij haar krijgt hij een zoon (Adeodatus), wat hij slechts indirect benoemt (ii, 2). Een leeftijdgenoot wordt een goede vriend van hem (iv, 7). Aan deze vriend raakt hij zeer gehecht, maar God neemt hem weg uit het leven. Augustinus is diep verdrietig en raakt in een depressie: *“Ik was voor mijzelf een grote vraag geworden.”* (iv, 9). Er ontstaat tegelijk een weerzin tegen het leven en een angst voor de dood (vi, 11).

Hij blijft dwalen in zijn verwarde gedachten en gaat niet naar God, die hij ook niet echt kent en erkent. In deze stemming vlucht hij uit Thagaste naar Carthago (vii, 12). De tijd heelt de wonden, constateert hij later (zie V, vi, 10 en VIII, vi, 13). Hij vindt nieuwe vrienden, maar zonder God. In deze tijd, hij is dan zes- of zevenentwintig jaar, denkt en schrijft hij ook over schoonheid en harmonie, alweer zonder God (xev.). Achteraf beseft hij dat al zijn weten en begrijpen hem niets opgeleverd heeft. Hij erkent dat de gaven wel van God komen, maar dat hij er niet dankbaar voor was (xvi, 31).

Boek V vertelt verder over de tijd in Carthago, in Augustinus negentwintigste levensjaar, hij is ook daar leraar in de retorica. Dan is er een manicheïsche bisschop in de stad, Faustus, die veel gehoor krijgt. Augustinus is belangstellend maar kritisch; hij zoekt naar waarheid en kennis bij deze goede spreker (iii, 3). Hij wordt teleurgesteld in Faustus' beweringen: mooi verpakt, maar hij hoort niets nieuws (vi, 10). Ook een persoonlijke ontmoeting levert niets op. Integendeel, *“het gevolg was, dat mijn ijver voor de geschriften van Manichaeus een knak kreeg en dat ik van hun overige leraren nog minder ging verwachten. Aldus was die Faustus, toen al begonnen de strik waarin*

ik gevangen zat los te werken, zonder het te willen en zonder het te weten.” – een instrumentje, hoe krom ook, in Gods handen (vii, 13).

Hij kan blijkbaar niet goed orde houden – reden voor hem om naar Rome te verhuizen, waar, naar horen zeggen, *“de jongelieden daar bij de studie zich rustiger gedragen.”* (viii, 14). Bij aankomst na de zeereis wordt hij ernstig ziek, maar God verhoort het gebed van zijn moeder en geneest hem. Ook in dit gevaar zoekt hij nog niet naar God (ix, 16). Achteraf belijdt hij dat het Gods plan is: *“Gij handelde naar de orde waarin gij voorbestemd hadt dat er gehandeld moest worden. Want omdat uw barmhartigheid in eeuwigheid is, gewaardigt gij u zelfs door de beloften de schuldenaar te worden van hen aan wie gij alle schulden kwijtscheldt.”* (ix, 17).

In Rome blijft hij omgaan met *“die bedrogen en bedrieglijke heiligen”*²² (x, 18), al erkent hij dat hij minder enthousiast is over hun leer. In zijn denken komt hij onder de invloed van de *“academici”*²³ (ik kom er op terug in paragraaf III.3), waardoor hij met meer scepsis naar de sekte van de manicheeërs kijkt. Tegelijk kan hij (nog) niet geloven in God die in Christus mens geworden is. Wat niet stoffelijk is, is niets. God is stoffelijke massa maar niet begrensd door stoffelijke vormen. Hij noemt dat achteraf de oorzaak van zijn dwaling. In zijn denken in die periode onderscheidt hij God en de schepping (de goede massa) en de substantie kwaad (de slechte massa). De schepping is stoffelijk beperkt, God en het kwaad zijn stoffelijk onbeperkt. Uit Gods massa kwam Christus te voorschijn, maar niet in het vlees want dan zou Hij vermengd worden met *“bezoedeling”* (x, 19-20). In dit deel geeft hij ook aan dat hij verder worstelt: *“Ik kon niet bij de heldere en eenvoudige lucht van uw waarheid komen.”* (xi, 21). Hij wil wel eens in gesprek met een theoloog over de Schriften.

Ondertussen is hij in Rome (particulier) leraar in de retorica. Hier zijn geen ordeproblemen, *“maar ja, toen kwam ik te weten dat er in Rome andere dingen voorvielen”*: een aantal jongens spant samen, betaalt niet meer het lesgeld (aan de leraar) en gaat dan over naar een ander, tot frustratie van Augustinus. Typische gedachte: hij haat zulke mensen om hun slechtheid en verwrongenheid, maar hij heeft

²² De manicheeërs; in tegenstelling met ‘de heiligen’, een in die tijd gebruikelijke aanduiding van de gelovige christenen – Augustinus, 360.

²³ Filosofen van de zgn. Nieuwe Academie, gekenmerkt door scepticisme. Zij meenden dat er geen volstrekt criterium voor de waarheid te vinden is. Het menselijk denken en handelen moet genoegen nemen met waarschijnlijkheid, aannemelijkheid en redelijkheid. Uit Augustinus’ *Contra Academicos* (het oudste werk dat bewaard is gebleven) blijkt dat hij diep onder de indruk van dit scepticisme is geweest – Augustinus, 361.

hen lief om de mogelijkheid tot verbetering, uiteindelijk dat zij God mogen leren kennen (xii, 22). Gevolg is dat hij gaat solliciteren.

Hij komt te weten dat er in de keizerlijke residentie Milaan een vacature is, eentje zelfs op staatskosten (xiii, 23). Voor de prefect van Rome houdt hij een proefrede en hij mag naar Milaan. Daar ontmoet hij Ambrosius, de bisschop, toen bekend om zijn preken en zijn hymnen.²⁴ Hij ziet het (alweer achteraf) als leiding van God.

Meer en meer wil hij proberen de leer van de manicheeërs te weerleggen. Kan dat wellicht met de argumenten van de *“katholieke weg”*? Hij blijft steken in zijn denken en gaat twijfelen over alles, in de trant van de academici. Dat brengt hem tot het kardinale besluit de sekte te verlaten. Maar hij wil zich niet bij filosofen aansluiten, *“aangezien bij hen de heilbrengende naam van Christus ontbrak. Zodoende besloot ik in de katholieke Kerk, die mij door mijn ouders aanbevolen was, zo lang als katechumeen te blijven, totdat er een of andere zekerheid zou komen opdagen waarop ik mijn koers kon richten.”* (xiv, 25).

Boek VI gaat verder in Milaan. Augustinus heeft zich wel aangesloten bij de kerk, maar hij dwaalt nog: *“En ik wandelde maar door de duisternis en over glibberige grond, en ik zocht u buiten mijzelf en ik vond de God van mijn hart maar niet; en ik had geen vertrouwen en geen hoop meer de waarheid te vinden.”* (i, 1). Ondertussen is zijn moeder in 385 in Milaan gearriveerd, helemaal op zichzelf vanuit Carthago. In deze hoofdstukken beschrijft hij haar als de betrokken en vooral vrome gelovige moeder.

Verder gaat hij meer openstaan voor de prediking van Ambrosius; hij gaat elke zondag trouw naar de kerk (iii, 4). Met name de geestelijke en niet de letterlijke uitleg door de bisschop spreekt hem aan (iv, 5-6). Hij groeit toe naar de *“katholieke leerwijze”* en hij merkt dat geloof gevraagd wordt, met bescheidenheid en zonder enige onoprechtheid. *“En daarna, Heer, zijt gij toch met uw tedere en barmhartige hand mijn hart blijven plooiën en schikken.”* (v, 7). Meer en meer laat hij zich gezeggen door de Schrift zelf. Hij ontdekt dat echte vreugde ligt in gelovig hopen en leven voor God. Hierover spreekt hij met een aantal vrienden, met name Nebridius en Alypius, een vroegere leerling van hem, de aanhankelijke vriend van zijn hart (vii, 11-x, 16).

²⁴ Zie citaat en illustratie p. 3.

In hoofdstuk viii vertelt hij hoe ‘namaakvreugde’ kan ontaarden in geestelijke verslaving. Met de vrienden blijft hij op zoek naar echt geluk, zichzelf vragen stellend, maar van bekering is geen sprake. Hij is dan dertig jaar (xi, 18, 20).

Ze denken ook na over vriendschap, het huwelijk en over onthouding. Zij zien het huwelijk als handig middel voor goede baantjes. Vooral Alypius pleit voor onthouding; blijkbaar heeft hij een negatieve ervaring gehad met seksualiteit. Augustinus meent dat je als getrouwd man goed je werk kan doen, zonder dat het de vriendschap schaadt. Hij geeft toe dat hij seks plezierig vindt en hij zit er meer aan vast dan Alypius. Beide hebben slechts oppervlakkig waardering voor de status van het huwelijk. Ondertussen leidt hun gesprek tot uitdaging en verleiding: Augustinus gaat relaties aan, puur uit bevrediging. Het geeft hem een zeer dubbel gevoel (xii, 21-22). Tegelijk wordt een huwelijk geregeld, op aandringen van zijn moeder. *“Het meisje [is] twee jaar beneden de huwbare leeftijd”*²⁵, maar omdat zij in de smaak valt wordt er gewacht met trouwen (xiii, 23). Even is er het plan met een tiental vrienden zich van de wereld af te zonderen en in een gemeenschap te leven, maar dit mislukt omdat *“de vrouwen”* (een aantal is getrouwd, Augustinus zal trouwen) het er niet mee eens zullen zijn (xiv, 24). Intussen is zijn vriendin (waar hij mee samenwoonde) weggegaan, terug naar Africa, omdat zij blijkbaar een huwelijk hinderde. Het doet hem erg veel pijn. Hun zoon blijft bij hem. In zijn seksuele drang kan hij geen twee jaar wachten en hij zoekt een andere vriendin. De pijn blijft (xv, 25). Hij concludeert: *“Wat een kronkelwegen! Wee over de vermetele ziel die hoopte het in enig opzicht beter te krijgen als zij zich van u verwijderde! Zij kan zich wenden en keren, op de rug, op de zijden, op de buik: overal is het hard en gij alleen zijt de rust. En gij zijt er dan ook en bevrijdt ons van onze deerniswekkende dwaalwegen en zet ons op uw weg en troost ons en zegt: ‘Lopen nu! Ik zal u dragen en u brengen naar uw doel, en ook daar zal ik u dragen!’”* (xvi, 26).

Boek VII start met de overgang van Augustinus’ jeugd naar zijn *“mannenjaren”*. In het eerste hoofdstuk geeft hij aan dat hij nog worstelt met de idee van God als massa. In de volgende hoofdstukken gaat hij verder op zoek naar de oorzaak van het kwaad. Hij

²⁵ Zijn vriendin werd dus ‘ingewisseld’ voor “het meisje”; een voor ons onbegrijpelijke geschiedenis, vermoedelijk ook uit eerzucht, ambitie en status via een huwelijk (zie VI, vi, 9). Wij weten de naam van zijn aanstaande wettige vrouw eveneens niet. Welke leeftijd Augustinus bedoelt heb ik niet kunnen traceren – Augustinus, 362; Brown, *Augustinus van Hippo*, 50ev.

probeert een uitspraak²⁶ te bevatten: *“Dat de vrije keuze van de wil er de oorzaak van is dat wij kwaad bedrijven, en dat uw rechtvaardig oordeel er de oorzaak van is dat wij kwaad te lijden krijgen.”* (iii, 5). Komt de slechte wil bij de duivel vandaan? Maar hij was een goede engel. Waar komt dan de slechte wil vandaan? Hij gaat er van uit dat God, *“gij, die het opperste en voortreffelijkste goed zijt”*, onbederfelijk is (iv, 6). Het kwaad is daar, waar het onbederfelijke boven het bederfelijke uitgaat.

In hoofdstuk vi maakt hij even een uitstapje, waar hij aangeeft dat hij niets ziet in de astrologie.

Hij blijft onrustig zoeken, terwijl de Heer hem bewerkt (vii-viii). Hij leert zien dat genade nodig is en dat alleen de nederigen die ontvangen. Hoogmoed heeft te maken met de slechte wil. Hij leest een Latijnse vertaling van platoonse filosofen over God en het Woord dat in de wereld gekomen is, over de Vader en de Zoon, beide gelijk als God. Maar hij leest niet over de incarnatie of over de vernedering, het lijden en de kruisdood van de Heiland.

En dan ziet hij het licht. *“En ik heb ingezien dat gij de mens vanwege zijn ongerechtigheid de les hebt gelezen”*. Het wordt hem duidelijk dat wat kan bederven, toch goed kan zijn, maar het is niet het hoogste goed. Hij was verstrikt in denken over massa en substantie. Nu ontdekt hij dat het kwade geen substantie, geen wezenlijk iets is. God heeft immers alles ‘zeer goed’ gemaakt. We komen wel dingen tegen op aarde die niet harmoniëren met elkaar, maar dat is nog niet het kwaad, eerder is het om Gods naam te loven (ix-xiii). In hoofdstuk xiv bevestigt hij de verandering van zien. *“En al zoekende naar wat eigenlijk de ongerechtigheid, de slechtheid was, kwam ik tot de bevinding dat het geen substantie was, maar een verkeerdheid van de wil die zich afgewend heeft van de hoogste substantie, van u die God zijt, en zich heeft gekeerd naar de laagste dingen, zijn innerlijk vergooiend en opzwellend naar buiten.”* (xvi, 22).

Tot zijn verbazing bemerkt hij dat hij niet meer een fantasiebeeld heeft, maar echt van God zelf als zijnde houdt. Hij acht zichzelf nog niet geschikt om met God verbonden te zijn. Hij zit vast aan zijn vleeselijke gewoonte (zijn seksualiteit). Hij blijft op zoek, om God *“te genieten”* en hij schrijft dat dit alleen mogelijk is door Jezus Christus, de middelaar, te omarmen, in nederigheid (xviii, 24). Hoewel hij in die periode meent dat Jezus vooral een wijze leraar is (xix, 25). Uiteindelijk komt hij er toe de

²⁶ Wellicht een stelling van Ambrosius, naar wie hij meer luistert – Augustinus, 363.

“*eerbiedwaardige boeken van uw Geest*” te pakken, allereerst die van Paulus. Hij leest daar veel over leven uit genade, het spreekt hem aan en hij is ontsteld (xxi, 27).

Boek VIII vertelt over zijn bekering. In die periode woont hij met zijn moeder Monnica, zijn zoon Adeodatus en zijn boezemvrienden Alypius en Nebridius, in een huurhuis in Milaan. Meer en meer raakt hij onder de indruk van Gods Woord. Hij verlangt er naar “*vaster in u gevestigd te zijn.*” (i, 1). Hij is nu minder uit op eer en geld, maar hij komt niet los van seksuele verlangens. Hij zoekt een ‘meedenker’ in Simplicianus, priester, en mentor van Ambrosius. Die maakt hem warm voor een gelovig, nederig leven voor God, in navolging van Christus (ii, 3).

Er ontstaan nu “*twee willen*” in hem, een vleeselijke en een geestelijke (v, 10). Hij is zeker over de waarheid, dus onzekerheid kan geen excuus meer zijn om God niet te dienen. Dan gaat hij vertellen en belijden hoe hij los komt van “*de boei van de behoefte aan de geslachtsgemeenschap*” en van de wereldse dingen, door de Heer, helper en verlosser (vi, 13). Hij worstelt met zijn wil en hij heeft grote moeite de stap naar God toe te zetten. Hij ervaart dit als zeer confronterend (vi-xi). Aan de ene kant voelt hij de verleiding trekken, maar langzaam merkt hij een andere kant: de “*onthouding in haar kuise hoogheid*”, vredig en ontspannen. Hij krijgt de gedachte: er zijn zoveel anderen die door Gods kracht zich kunnen onthouden, waarom wil jij het in je eentje oplossen? Hij hoort in zijn gedachten: “*Werp je weg, in zijn armen, en wees maar niet bang: Hij zal zich niet terugtrekken, zodat je komt te vallen. Werp je weg, onbezorgd: Hij zal je opvangen en je genezen!*” – hij ervaart het als een strijd tegen zichzelf (xi, 27).

Na onrustig denken en worstelen, breekt “*een geweldige storm*” los, een enorme huilbui. Op dat moment bevindt hij zich in de tuin bij het huis, met Alypius, die zwijgend bij hem is: Augustinus’ labiele toestand ontgaat hem als vriend niet. Augustinus, heel klein geworden, zondert zich af, zijn vriend onthutst alleen latend en gaat languit liggen onder een vijgenboom. Daar stort hij bij God zijn hart uit: “*Hoe lang nog, Heer?*”. En ineens hoort hij een kinderstem een liedje zingen: “*Neem en lees! Neem en lees!*”. Hij denkt flink na, herkent het bepaald niet als bekend kinderliedje en concludeert dat dit van God moet komen: een bevel om de Bijbel te openen. Hij gaat terug naar waar Alypius is blijven zitten en daar lag nog het boekje met brieven van

Paulus. De eerste de beste tekst die hem voor ogen komt opent hem de ogen van zijn hart: “*Niet in brasserij en dronkenschap, niet in slaapkamers en oneerbaarheden, niet in twist en naijver, maar trekt de Heer Jezus Christus aan en vertroetelt niet het vlees in begeerlijkheid.*” (Romeinen 13, 13b-14). Dit is voldoende; hij ervaart meteen “*een licht van zekerheid*”. Hij deelt het met zijn vriend. Die reageert door niets te zeggen, te lezen wat volgt (‘De zwakke in het geloof moet gij u aantrekken’, Romeinen 14, 1a) en daar zonder aarzeling naar te doen.²⁷ Samen gaan ze naar binnen en vertellen zijn moeder wat er is gebeurd met haar zoon (xii).

Boek IX gaat over zijn doop na zijn bekering en over moeder Monnica. In dit boek roept hij voor het eerst ook Christus Jezus aan, als helper en verlosser. Hij besluit te stoppen als retor, om praktische redenen werkt hij nog een aantal dagen door, tot aan de vakantie.²⁸ Hij is blij dat hij zich vrij voelt en gaat zingend door het leven. Inmiddels is hij echter ziek geworden; hij heeft erg last van zijn longen, reden temeer om te stoppen met lesgeven. Niet lang hierna is ook Nebridius tot geloof gekomen, maar deze vriend is door de Heer opgenomen²⁹ (i-iii).

In de vakantie verblijft hij op een landgoed van een vriend, buiten Milaan, samen met Alypius, Adeodatus, moeder Monnica en vrienden. Daar raakt hij onder de indruk van de vroomheid van de psalmen van David. Na de vakantie deelt hij alles mee in een brief aan de bisschop. Die adviseert hem, als catechumeen, de profeet Jesaja te lezen; Augustinus vindt het een moeilijk boek en legt het voorlopig aan de kant. Dan is de tijd gekomen om zich te melden voor het doopsel. Samen met Alypius en met zijn zoon Adeodatus, toen ongeveer vijftien jaar, ontvangt hij de doop als teken van wedergeboorte (vi, 14).

Op dit punt vertelt Augustinus over het effect van troost en opwekking door het zingen van gezangen en psalmen. In de “*oosterse streken*” was dit gewoonte, bij de andere kerken blijkbaar niet. In Milaan is er een begin mee gemaakt en hij concludeert (tijdens het schrijven van de *Confessiones*) dat inmiddels wereldwijd in de kerken gezongen wordt (vii, 15).

²⁷ Vermoedelijk wordt Augustinus omhelsd door Alypius, zijn boezemvriend (zie VI, vii, 11- x, 16), later bisschop van Thagaste.

²⁸ Dit is de ‘wijnogstvakantie’, die duurde van half augustus tot half oktober – Augustinus, 365.

²⁹ Er bestaat nog correspondentie tussen Augustinus en Nebridius – a.w., 366.

Inmiddels is een jongeman uit Thagaste, Evodius, bij hen komen wonen, een gedoopte christen. Het gezelschap besluit dat zij het beste God kan dienen in Africa. Ze gaan naar Ostia, de havenstad van Rome en daar overlijdt zijn moeder. Vanaf hoofdstuk viii vertelt hij over zijn vader Patricius en over zijn moeder Monnica, hun huwelijk, haar opvoeding en haar leven. In Ostia heeft hij nog met zijn moeder een bijzonder en vertrouwelijk gesprek, van hart tot hart, met name over wat het eeuwige leven zal zijn en hoe het zou zijn om de Heer zelf te horen spreken. Hij ervaart het als zeer inspirerend en bemoedigend (x, 23ev.).³⁰ Na negen dagen van ziekte sterft zij, zesenvijftig jaar oud, Augustinus is dan drieëndertig jaar (xi, 28). Hij is erg verdrietig, maar laat zich troosten door een hymne van Ambrosius (xii, 32).³¹ Hier eindigt zijn biografie.

Boek X gaat over zijn bekentenissen en lofzangen zelf. *“Wanneer ik slecht ben, is belijdenis doen aan u niets anders dan aan mijzelf mishagen; ben ik vroom, dan is belijdenis doen aan u niets anders dan die vroomheid niet aan mijzelf toeschrijven, aangezien gij, Heer, de rechtvaardige zegent, maar hem tevoren van onvroom rechtvaardig maakt.”* (ii, 2).³² En dan vraagt Augustinus zich af op het moment van zijn schrijven, wat voor zin het heeft door dit boek aan de mensen te belijden, wie en wat hij nu is (iii, 4). Hij belijdt alleen voor de gelovigen, zijn reisgenoten, *“mensen die mij voorafgaan, na mij komen en samen met mij onderweg zijn.”* (iv, 6). Hij verklaart dat hij God liefheeft. Hij schrijft over de schepping en over ziel, lichaam, verstand, gewaarwording, geheugen en geest.

Het belangrijkste is hier voor hem het zoeken naar God, wat Augustinus ook benoemt als *“het gelukkige leven”* (xx, 29). Het heeft te maken met zich verheugen, met vreugde. Wat is de aard van de echte vreugde? Dat is God zelf. Dit kennen wordt alleen aan de vromen gegeven. Dit is het gelukkige leven: *“Zich verheugen naar u, uit u en om u.”* (xxii, 32). Het ware geluk is vreugde om de waarheid, dat is vreugde om God die de waarheid is. Wat mensen afstoot van de waarheid, is dat ze niet willen erkennen dat ze naast de waarheid zitten (vi-xxiii).

Inmiddels heeft hij, al schrijvend, een hele afstand afgelegd in zijn geheugen, reflecterend op zichzelf en zijn *Confessiones* (xxiv). Waar vind je God, zodat je Hem

³⁰ Vgl. Brown, *Augustinus van Hippo*, 111ev.

³¹ Brown, a.w., 112.

³² Zie par. I.3, over de titel van zijn dertien boeken.

leert kennen, zo vraagt hij zich af – waar anders dan God in God, die overal te vinden is. Maar dan moet je open staan voor wat Hij te zeggen heeft (xxvi). En dan volgt de tekst waarin Augustinus nadrukkelijk weergeeft en erkent, de weg die de levende en roepende Eeuwige met hem gegaan is en hoe die God hem in ‘vuur en vlam’ zette door hem aan te raken (xxvii, 38).³³

Ondertussen erkent hij dat er in dit leven nog beproevingen zijn. Maar hij hoopt op Gods barmhartigheid. Hij schrijft: *“Geef wat gij beveelt en beveel wat gij wilt.”*³⁴ (xxix, 40). Hij betreft dat op onthouding. God heeft hem geholpen, al voor hij bisschop (*“uitdeler”*) werd. Maar toch, de fantasie in zijn slaap blijkt een grote kracht, die hem regelmatig drijft tot masturbatie, waar hij last van heeft, maar het ook aan God hoopvol overlaat (xxx, 41-42). Nog iets anders is er waar hij geen weerstand aan kan bieden: hij houdt van lekker eten. Hij weet tevens zich zeer aangesproken door Paulus; hij vraagt of God hem kracht wil geven. Hij belijdt dat God de gever is, wanneer gedaan wordt wat Hij beveelt (xxxi). Overigens lijkt zijn geurvermogen weinig ontwikkeld (xxxii).

Vanaf hoofdstuk xxxiv wijdt hij uit over het zien met de ogen en over ons spreken. Hij blijkt zeer te genieten van licht, kleuren en mooi vormgegeven dingen. Hij relateert hier echter de kennis en wetenschap. Wat de Heer ons gebiedt is onthouding, dat is: waar wij onze liefde aan moeten onthouden en gerechtigheid, dat is: waar wij de liefde op moeten richten (xxxvii, 61). Richt je op de waarheid, dat is God zelf. En dan constateert Augustinus: *“Waar zijt gij al niet met mij rondgegaan, waarheid, mij lerend wat ik mijden en wat ik zoeken moest.”* (xl, 65). Hij heeft nagedacht over zijn leefwereld, over zijn leven, over zijn zintuigen, over zijn geheugen en zijn zonden.

Tenslotte schrijft hij over de waarachtige middelaar, Jezus Christus, de eniggeboren Zoon van de goede Vader, naar wie hij vlucht³⁵ en *“in wie al de schatten van de wijsheid en de wetenschap verborgen zijn, [Hij] heeft mij vrijgekocht met zijn bloed. Mijn gedachte is gericht op mijn losprijs, en ik eet en drink die.”* (xliii, 70).

Boek XI gaat over Gods wet: de heilige Schriften, vanuit de situatie waarin hij schrijft. Hij doet dat van Genesis tot aan Openbaring (ii, 3). Hij gaat er van uit dat Mozes de auteur was van de Pentateuch. Hij erkent: wat er is, is er omdat God is. De Schepper

³³ Ik heb deze tekst als kerncitaat weergegeven aan het begin van dit hoofdstuk (II.1), waarvan ook de scriptietitel is afgeleid.

³⁴ De steen des aanstoots voor Pelagius – Augustinus, 367; O.J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, Callenbach, Nijkerk 1992, 73.

³⁵ Augustinus had blijkbaar het plan overwogen in eenzaamheid te leven (xliii, 70) – a.w., 368.

maakte iets uit niets, Hij heeft gemaakt door te spreken (v, 7). Het enige woord dat Hij sprak was het Woord, dat eeuwig gezegd wordt (vii).

Vanuit de Eeuwige denkt hij verder na over de tijd. Hij onderscheidt de realiteit met een verleden-, een tegenwoordige- en een toekomstige tijd en de geest met drie tijden: herinnering, waarneming en verwachting (x-xxxi). En wij mogen ons reikhalzend uitstrekken naar wat vóór ons ligt *“en begrijpen dat gij voor alle tijden de eeuwige schepper van alle tijden zijt en dat geen tijden mede-eeuwig zijn aan u, en evenmin enig geschapen wezen. [...] Laat hem die dit begrijpt u lovend belijden, en laat ook degene die het niet begrijpt u lovend belijden.”* (xxx, 40-xxxi, 41).

Boek XII vervolgt met gedachten over de schepping. Hij heeft geleerd dat God de eeuwige is, dat niets mede-eeuwig is en dat Hij boven alle tijden uitgaat (i-xi). Hij maakt onderscheid tussen de aarde en de waarneembare hemel en de hemel van de hemel, een geestelijk huis. Hij filosofeert vanuit *“de hemel en de aarde”*, in het begin, waar God gaat maken, waar het ‘woest en leeg’ was, of, naar Augustinus’ idee *“onzichtbaar en ongeordend”*. Hij blijft vragen naar de waarheid. Voor hem blijft staan dat God iets uit niets gemaakt heeft (xii-xxii).

Dan gaat hij verder over verschil van mening dat kan ontstaan over de bedoeling van de dingen of over de bedoeling van een schrijver, bijvoorbeeld Mozes. Hij is er op uit dat een tekst of woord begrijpelijk en compleet is. Tegelijk erkent hij dat de ene mens nog moet groeien in begrijpen en dat de andere mens al de vruchten plukt van begrijpen. Hij pleit er voor elkaar te zoeken in liefde en samen God lief te hebben en te geloven dat de Geest de auteurs van de heilige Schriften inspireerde, zodat de waarheid gevonden kan worden (xxiii-xxxi). Tenslotte belijdt hij dat we afhankelijk zijn van Gods openbaring en waarheid (xxxii, 43).

Boek XIII, het laatste boek, vertelt over het ontstaan en het bestaan van het schepsel. De barmhartige Heer vergeet niet en schenkt zijn goedheid – er is geen sprake van verdienste (i-ii). Gods begin van zijn scheppingsdaden was het woord ‘Er zij licht!’ en het ontstond en het geeft voortbestaan, in tegenstelling met de duisternis. Maar dan moet het schepsel zich wel keren naar het licht, de levensbron. Augustinus geeft hier aan dat hij geschreven heeft over God, de Vader en over de Zoon, in wie de Schepper

alles gemaakt heeft. Nu gaat hij verder over de Geest. Want hij gelooft dat God Drievuldig is (iii-v). De Geest is de gave van God, in die gave vinden wij rust: *“Daar genieten wij God.”* (vi-xi). Uit onze diepe duisternis is gekomen de roep van de Heer: ‘Er zij licht! Doet boete!’ En na de bekering volgt het zijn in het licht, voor wie gelooft, zonder te zien. Van de Geest krijgen wij het onderpand (de belofte van verlossing, in de Schriften) waardoor wij in dit leven al licht kunnen zijn (xii-xv).

Dan vervolgt hij over het gezag van de goddelijke Schriften, die getuigen en om geloof vragen. Als dat komt, groeien ook vruchten van geloof en bekering: werken van barmhartigheid. En de Geest deelt gaven uit, *“lichten aan het firmament”*. Dan komt de mens ook tot zijn recht, vernieuwd, naar het beeld van God (xvi-xxiv).

Hij vindt het vooral belangrijk wat het met de mens doet. Dat je weet waarom je en om wie, of om Wie, je goede werken doet. Dit past ook bij God, die zag en die alles ‘zeer goed’ gemaakt had. Hij belijdt de almacht en soevereine scheppende kracht van God, in tegenstelling tot *“bepaalde lieden”*.³⁶ En de Geest is het die ons laat zien het werk van Hem *“die niet op enigerlei wijze is, maar die ‘Hij-is’ is.”* (xxv-xxx).

Hij kan nu niet anders – Augustinus barst uit in een loflied op de Schepper, tegelijk een belijdenis en een gebed om *“de vrede van de rust, de vrede van de sabbat, de vrede zonder avond. Want heel deze prachtige ordening van zeer goede dingen zal haar maten vervullen en aldus voorbij moeten gaan”*. En het rusten van God op de zevende dag vertelt ons dat ook wij, na onze werken, op *“de sabbatdag van het eeuwig leven onze rust zullen vinden in u. [...] Rust in uw grote heiliging.”* (xxxii-xxxviii).

Loven tot God en rust vinden in God – hij eindigt zoals hij in boek I begon.

Nu heb ik een samenvatting gegeven van de *Confessiones* van Augustinus. Naar zijn indeling is het grootste deel autobiografisch-meditatief, de laatste drie boeken gaan over de tijd, de schepping en de genade, vanuit de heilige Schriften. Een complete bekentenis aan en lofprijzing op God de Drievuldige. Een belijdenis van een gelovig mens aan de Heer die hem aangeraakt heeft.

³⁶ De manicheeërs, zie ook par. III.3.

III AURELIUS AUGUSTINUS

III.1 Curriculum vitae

Voor het leven van Augustinus moet een mens van de eenentwintigste eeuw in zijn gedachten ruim zestienhonderd jaren teruggaan. Een hele stap, temeer daar hij dan afhankelijk is van de beperking van literatuur. Aurelius Augustinus is bijna 76 jaar oud geworden, terwijl hij leefde in de na-decennia van het Imperium Romanum en de eerste eeuwen van de christelijke kerk.

Het Rijk kent dan twee belangrijke delen: Oost, met als hoofdstad Constantinopel en West met als hoofdstad Rome. Aurelius wordt geboren op 13 november 354 in het stadje Thagaste, provincie Numidia, prefectuur Africa (tegenwoordig Souk Ahras bij de huidige Algerijnse-Tunesische grens).³⁷ Op dat moment regeert Constantius II (337-361), zoon van Constantijn de Grote, aan de top van een bureaucratische en aristocratische ‘top-heavy’ samenleving.³⁸ Hij wordt opgevolgd door een aantal kortregerende keizers en mederegenten. De laatste alleenheerser is Theodosius de Grote (394-395); de rijkseenheid houdt op te bestaan en een Oost- en Westromeins rijk wordt gevormd. Dat laatste bezwijkt uiteindelijk in 476 onder aanvallen van Germanen.³⁹ In Africa is Carthago de belangrijkste stad: een metropool, met vanzelfsprekend rijksgebouwen en openbare gebouwen als een basilica, gymnasium, theater, tempels en baden.⁴⁰ Economisch is de provincie van belang vanwege slaven, paarden, marmer, zout en vooral (olijf)olie, graan en een vaarroute tussen Carthago en Hippo Regius, de tweede havenstad en Italië (Rome-Ostia) en Griekenland. Dat verkeer geeft Augustinus de mogelijkheid tot zijn intensieve correspondentie in brieven en boeken.⁴¹

Het christelijke geloof raakt al meer verbreid, het is officieel erkend, maar maatschappelijk niet zomaar geaccepteerd in een Romeinshellenistische samenleving,

³⁷ Brown, *Augustinus van Hippo*, 13ev.; van Oort, 9ev.

³⁸ Brown, *Religion and Society*, 66-67; idem, *Augustinus van Hippo*, 19; Hermann Kinder en Werner Hilgemann, *Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis*, dl. 1, Sesam, Amsterdam 1994, 103; Tim Dowley (red.), *Handboek van de geschiedenis van het christendom*, J.N. Voorhoeve, Den Haag 1979, 135ev.

³⁹ Brown, *Augustinus van Hippo*, 18; Kinder, 103; de Jong, 55ev.

⁴⁰ Brown, a.w., 53; idem, *Religion and Society*, 239; Dowley, 84; van der Meer, dl. 1, 25.

⁴¹ Kinder, 104-105; Brown, *Augustinus van Hippo*, 13ev., 163ev.

waar de ‘oude’ en lokale religieuze tradities invloed houden.⁴² In Africa is een christelijke kerk ontstaan, gekenmerkt door ‘a strict purity’ en Cyprianus, bisschop van Carthago (ca. 200-258) heeft veel invloed gekregen door strenge orthodoxie (‘buiten de ware kerk is geen heil’).⁴³ Eind derde, begin vierde eeuw is het gewoonte martelaars te vereren en later de heiligen.⁴⁴ Er zijn christen-kluizenaars, ‘populair’ om hun vermeende wijsheid; de beroemdste is Antonius uit Egypte (Augustinus noemt hem in zijn boek).⁴⁵ De zondag is een vrije dag en tijdens de ‘Saturnalia’, het Romeinse zonnewendefeest eind december, wordt Christus’ geboorte gevierd (voorheen was die viering in maart); er vindt vermenging plaats met godsdienstige gewoonten.⁴⁶ Tegelijk consolideert de kerk zich. Er wordt verder nagedacht over de leer en de kerk is meer hiërarchisch georganiseerd.⁴⁷ In 325 heeft het concilie van Nicea plaatsgehad, waar een geloofsbelijdenis is vastgesteld, met als belangrijk thema: de Triniteitsleer, vanuit de discussie van het ‘homo-ousia’ contra Arius’ stelling dat Christus een schepsel is en het ‘homoiousia’ van de semi-arianen.⁴⁸

De ouders van Aurelius, Patricius en Monnica, zijn eenvoudige, verarmde aristocraten in Thagaste, gevormd door de Romeins-Numidische cultuur (iets meer ‘barok’ dan klassiek volgens Brown). Zij ijveren er voor hun zoon de maatschappelijke ladder te laten bestijgen, volgens de eisen van het Latijnse milieu.⁴⁹ Patricius is aanhanger van het ‘oude’ geloof, hoewel later catechumeen en kort voor zijn dood wordt hij gedoopt. Monnica is een overtuigd christin met een sterk karakter; een enigszins dominante moeder. Van haar krijgt Aurelius een christelijke opvoeding, samen met zijn broer en twee zussen.⁵⁰ Hij gaat naar school in Thagaste en de grammaticaschool wordt voltooid in Carthago. Hij volgt daarmee de klassieke opleiding. Dat betekende: opgeleid worden tot retor, door bestudering van Latijn en Grieks, klassieke auteurs, leren analyseren en streven naar excelleren in

⁴² Brown, *Augustinus van Hippo*, 25, 34; idem, *Religion and Society*, 238, 242ev.; Dowley, 140-141; van der Meer, dl. 1, 55ev.; de Jong, 55.

⁴³ Brown, *Augustinus van Hippo*, 34, 176, 184ev.; idem, *Religion and Society*, 239; Dowley, 83; de Jong, 40.

⁴⁴ Augustinus herinnert zich de genezing van geesteszieken en van een blinde, die alleen al door aanraking van zijn zakdoek met de lijkbaar van een martelaar en het deppen van zijn ogen, weer kan zien – Augustinus, IX, vii, 16; zijn moeder gaat naar de grafkapellen – a.w., VI, ii, 2; Brown, *Religion and Society*, 31; Dowley, 80-84; van der Meer, dl. 2, 180ev.; de Jong, 58.

⁴⁵ Tot dan had Augustinus opvallend genoeg nog niet van Antonius gehoord – Augustinus, VIII, vi, 14; Brown, *Augustinus van Hippo*, 90, 96; Dowley, 84; de Jong, 59.

⁴⁶ Brown, *Religion and Society*, 163ev.; de Jong, 55; Dowley, 131; van der Meer, dl. 1, 81ev.

⁴⁷ Brown, *Augustinus van Hippo*, 125, 130, 174; de Jong, 57ev.

⁴⁸ De discussie over de vraag naar Jezus’ natuur (is Hij schepsel of mens en God). Het concilie verklaarde: Jezus is één van wezen met God de Vader – de Jong, 61ev.; Kinder, 107; vgl. Brown, *Augustinus van Hippo*, 309; idem, *Religion and Society*, 111, 130.

⁴⁹ Augustinus, IX, xiii, 37; II, iii, 5; IX, ix, 19ev.; Brown, *Augustinus van Hippo*, 15ev., 23.

⁵⁰ Augustinus, VI, i, 1; IX, viii, 17 en ix, 22; I, xi, 17; Brown, a.w., 22ev.; van der Meer, dl. 1, 147.

welsprekendheid. Opvallend is dat jonge christenen deze heidense school volgden.⁵¹ In deze tijd, hij is dan achttien jaar, vindt een eerste ‘bekering’ plaats, door het lezen van *Hortensius*.⁵² In 374 is hij afgestudeerd en hij begint aan een loopbaan als retor. Hij mag lesgeven in Carthago. Ondertussen beleeft hij een onrustige periode in zijn leven. Op zijn zestiende is zijn vader overleden en hij staat onder invloed van vrienden en de verleidelijke stad. Op zijn achttiende gaat hij samenwonen met een vriendin en zij krijgen een zoon, Adeodatus.⁵³ Tijdens zijn afstuderen gaat hij op zoek naar wijsheid en waarheid. Vanuit zijn opvoeding leest hij wel wat in de Bijbel, maar die valt hem tegen. Hij wordt lid (auditor) van de religieuze beweging van de manicheeërs.⁵⁴ Ruim negen jaren blijft hij geboeid door de leer van deze ‘club’. Reden voor zijn moeder hem de deur te wijzen. Hij blijft echter zoekende. Door een tegenvallende discussie met de manicheïstische bisschop Faustus raakt hij meer los van de beweging.⁵⁵ In 383 vertrekt hij ’s nachts per boot naar Rome om daar leraar te zijn. Als hij dertig jaar is krijgt hij een benoeming als staatsleraar in Milaan, een residentie van keizer Valentinianus II. Hier wordt Augustinus catechumeen en staat hij onder invloed van bisschop Ambrosius (339-397), terwijl zijn moeder hem achterna gekomen is. Hij woont met haar, zijn vriendin, zijn zoon en Alypius en Nebridius in een huurhuis bij Milaan. In deze tijd discussieert hij hevig met zijn vrienden, beïnvloed door de *Academici*.⁵⁶ Maar ook Paulus heeft invloed op hem. Hij ervaart een strijd tussen vleeselijke lust en geestelijk verlangen.⁵⁷ In de zomer van 386 vindt zijn bekering plaats en wil hij meer ascetisch leven. Pasen 387 wordt hij samen met Adeodatus en zijn vriend Alypius gedoopt.⁵⁸ Zijn vriendin is inmiddels teruggegaan naar Africa, vanwege zijn huwelijksplannen met een andere vrouw.⁵⁹ Aurelius is drieëndertig jaar als hij met zijn moeder een bijzonder vertrouwelijk en gelovig gesprek heeft. Een aantal dagen later overlijdt zij te Ostia. Augustinus, zijn zoon en de vrienden zijn dan onderweg terug naar Thagaste.

Hier eindigt in boek IX Augustinus’ levensbeschrijving in zijn *Confessiones*. In boek X en volgende schrijft hij vanuit de actuele situatie in Africa.⁶⁰

⁵¹ Brown, *Augustinus van Hippo*, 17, 28ev.

⁵² Augustinus, III, iv, 7; zie ook noot 19; Brown, a.w., 31-32.

⁵³ Brown, a.w., 30-31; van der Meer, dl. 1, 56ev.

⁵⁴ Brown, a.w., 35ev.; van Oort, 10-11; zie ook noten 21 en 22 en par. III.3.

⁵⁵ Augustinus, V, vi, 10; V, vii, 13; Brown, a.w., 47ev.

⁵⁶ Brown, a.w., 54-59; zie noot 23 en par. III.3.

⁵⁷ Augustinus, VIII, v, 10; Brown, a.w., 88-91.

⁵⁸ Augustinus, VIII, xii; IX, vi; Brown, a.w., 91ev, 106ev.

⁵⁹ Brown, a.w., 50-52, 74; zie noot 25.

⁶⁰ Augustinus, IX, viii, 17; IX, x, 23ev.; Brown, a.w., 110ev.

In de herfst van 388 komt het gezelschap aan in Africa; ze leven in een gemeenschap. Kort hierna overlijdt Adeodatus, het treft hem zwaar.⁶¹ Onverwacht wordt Augustinus in 391 geroepen en gewijd als presbyter van de kerk van Hippo Regius en ruim vijf jaar later wordt hij daar bisschop. Hij is dan tweeënveertig jaar.⁶² In dit ambt heeft hij ruim vierendertig jaren hard gewerkt; zijn geschriften en zijn episcopaat als dienaar van het Woord hebben hem zijn grote plaats gegeven.⁶³

Het Rijk (West) intussen raakt zeer verdeeld en verzwakt; er regeren verschillende keizers en met name de Visigothen en de Vandalen zorgen voor oorlogen. Rome wordt in 410 ingenomen en geplunderd, Africa wordt bezet.⁶⁴

In de kerk maakt een aantal bisschoppen van Rome achtereenvolgens problemen door machtsstrijd. Twee concilies publiceren de eerste complete canon van het Nieuwe Testament. Bij hun leven zijn Chrysostomus (ca. 350-407, prediking), Ambrosius (geschriften), Hiëronymus (ca. 345-420, de *Vulgata*) en Augustinus leidende figuren.⁶⁵

Circa 397 schrijft Augustinus zijn *Confessiones*. In 430 belegeren de Vandalen Hippo, Augustinus is dan ziek; als door een wonder wordt de bibliotheek met zijn geschriften gespaard. Zijn ziekbed wordt zijn sterfbed: op 28 augustus van dat jaar overlijdt Aurelius Augustinus, bijna 76 jaar oud. Hij was een in andere mensen hevig geïnteresseerd, charmant, gevoelig mens, bijna altijd omringd door vrienden, van nature openhartig, een levendige, zeer belezen en gelovig man – geroepen door zijn Heer.⁶⁶

III.2 Ex libris

In Augustinus' werk is het opvallend dat hij, ambitieus als hij was, pas zijn talenten als schrijver ging gebruiken na zijn bekering.⁶⁷ Van voor zijn bekering weten we van de bundel *De pulchro et apto* ('Over schoonheid en harmonie', ca. 380), hij is dan leraar in Carthago. Dit boek is verdwenen; Augustinus was het zelf al kwijtgeraakt.⁶⁸ Van de

⁶¹ Brown, *Augustinus van Hippo*, 114ev.

⁶² Brown, a.w., 119ev.

⁶³ Daar waren tijdgenoten al van overtuigd – Augustinus, 9; Brown, a.w., 121ev., 132ev., 163ev., 220; een indruk van zijn statur is geïllustreerd met de oudstbekende afbeelding van Augustinus (6^e eeuw, zie voorkant en voetnoot p. 1): we zien een volwassen, tenger man in een voorname witte tunica, zittend in een leunstoel, aan het werk met zijn boeken – van der Meer, dl. 1, 224.

⁶⁴ Brown, a.w., 368ev.; Kinder, 115, 117.

⁶⁵ De Jong, 59, 69, 85ev.; Kinder, 107.

⁶⁶ Brown, a.w., 27, 50, 137, 139-140, 370-372, 376ev.; van der Meer, dl. 1, 228ev., 252, 258; van Oort, 11-14.

⁶⁷ Augustinus, 9ev.; van der Meer, dl. 1, 9; vgl. de Jong, 71.

⁶⁸ Augustinus, IV, xiii, 20; Brown, a.w., 12, 55.

meer dan honderd boeken die hij schreef, zijn bijna negentig bewaard gebleven, samen met ruim tweehonderd brieven en ongeveer vijfhonderd preken. De invloed die van dit omvangrijke werk en dan vooral de inhoud, is uitgegaan op onder meer de theologie, maakt dat hij wel vergeleken wordt met de invloed van de apostel Paulus.⁶⁹

Augustinus' belangrijkste boeken zijn: vanuit Italië: *Contra Academicos* ('Tegen de academici', het oudste bewaarde werk, 386), *De beata vita* ('Het gelukzalige leven', 386), *De ordine* ('Over de orde', 386), *Soliloquia* ('Alleenspraken', 386) en vanuit Africa: *De magistro* ('Over de leermeester', 389), *De sermone Domini in monte* ('Over de bergrede van de Heer', 394), *Confessiones* ('Belijdenissen', 397(-400)), *De doctrina christiana* ('Wat betekent de bijbel?', 396-426), *Contra Faustum Manichaeum* ('Tegen Faustus', 398), *De catechizandis rudibus* ('Het onderwijzen van nieuwelingen', 400), *Enarrationes in Psalmos* ('Uitlegkundige preken over de Psalmen', 392-420), *De Trinitate* ('Over de Drievuldigheid', 399-419), *De civitate Dei* ('De Stad van God', 413-426), *Enchiridion* ('Handboekje', 421), *Retractationes* ('Heroverwegingen', 427) en *De praedestinatione sanctorum* ('Over de voorbeschikking van de heiligen', 429).⁷⁰

In de Italiaanse periode, van na zijn bekering in Milaan tot en met het verblijf in Rome-Ostia, schrijft Augustinus vooral filosofische boeken. *De magistro* is het eerste werk wat hij schrijft in Thagaste. Met de navolgende geschriften is het vooral theologisch van aard. De *Retractationes* is reflectief op zijn denken en zijn visie op zijn boeken, een literair-historisch bijzonder boek. Hier spreekt hij ook over 'de dertien boeken' van de *Confessiones* en de thematische indeling daarvan.⁷¹

Augustinus' eerste biograaf Possidius, oud-leerling, ambtsbroeder en tijdgenoot, schreef *Vita Augustini*; aan deze levensbeschrijving voegt hij toe een *Induculum* (een 'catalogus' van de boeken en geschriften). Possidius ordent eerst naar opponenten en dan chronologisch; hij zet de werken in een polemisch-apologetisch perspectief. *Vita Augustini* bewijst dat Augustinus' geschreven levenswerk niet toevallig is ontstaan, maar verbonden is in de tijd en de kerk.⁷² Het is het getuigenis van een bisschop en kerkvader.⁷³

⁶⁹ Van der Meer, dl. 1, 225; de Jong, 69, 71, 75ev.; van Oort, 14ev.

⁷⁰ De betekenis van een aantal van deze boeken verwerk ik in paragraaf III.4. Ik heb hier gekozen voor slechts een chronologische opsomming van een aantal van Augustinus' boeken (de selectie zit al in de titel van deze paragraaf) – Brown, *Augustinus van Hippo*, 63-64, 161-162, 249-250, 329-330; van Oort, 14-18.

⁷¹ Brown, a.w., 350; van Oort, 18; zie par. II.1 en noot 18.

⁷² Brown, a.w., 123, 377; van Oort, 15.

⁷³ Brown, a.w., 376ev.

III.3 Unde malum?

Tot op zijn sterfbed heeft Augustinus geworsteld met het kwade, de bron er van, vooral in jezelf. Hij heeft die strijd durven beschrijven in zijn dertien boeken. Ondertussen kwam het kwade ook van buiten, via filosofieën waarvan hij zeer onder de indruk en een tijd aanhanger is geweest: het manicheïsme en het neoplatonisme.

Manicheïsme

Augustinus bestrijdt in *Contra Faustum Manichaeum* de manicheeërs, de christelijke ‘sekte’ waarvan hij negen jaar als auditor lid zal zijn.⁷⁴ De stichting door de Pers Mani gaat terug tot de derde eeuw. De manicheeërs hebben een dualistisch wereldbeeld, gebaseerd op Goed, Licht en het geestelijke versus Kwaad, Duister en materie, met een radicale inslag, gericht op volmaaktheid en zuiverheid. Omdat tijdens een strijd tussen de vorst van het kwaad en het rijk van licht, delen van het goede vermengd zijn met het kwade en materie, is een strenge ascetische levenshouding van de mens nodig om het licht te laten overwinnen. De aantrekkingskracht, ook voor Augustinus, zit in onthouding, een hoge moraal, discipline en een pseudowetenschappelijke benadering van het leven. Vooral onthouding van seksualiteit vindt Augustinus zeer waardevol, omdat het gericht is op het zuivere en geestelijke. Het geeft hem een blijvende strijd tussen het geestelijke en fysieke sensuele; een waarde en zoektocht die voortaan zijn moraal en schrijven bepalen.

Belangrijke confrontaties met het christelijk geloof zijn: intellect en rede versus geloofsvertrouwen, het actieve ‘Kwaad’ in de wereld en het passieve ‘Goede’ in jezelf versus zonde en verlossing door Christus, God die alleen over het goede gaat en dat beheerst versus de almachtige Schepper.⁷⁵

Neoplatonisme

In Augustinus’ *Contra Academicos* bestrijdt hij de filosofen van de ‘Nieuwe Academie’ en hun neoplatoonse opvattingen en sceptische levensinstelling, die hem een tijd aangetrokken hebben. Deze filosofie gaat er van uit dat er geen volstrekt criterium voor

⁷⁴ Augustinus, III, vi, 10ev.; V, iii, 3-vii, 13.

⁷⁵ A.w., 356ev.; Brown, *Augustinus van Hippo*, 34ev., 343; van Oort, 11; zie noten 21 en 22.

de waarheid is te vinden. In zijn handelen en denken moet de mens genoeg nemen met waarschijnlijkheid, aannemelijkheid en redelijkheid. Tegelijk streeft deze mens via het intellect naar het Ene, het goede onstoffelijke en een breuk met de stoffelijke wereld. De gemiddelde mens zit echter vast in het duister van de zintuigen en de lagere wereld. De Wereldgeest, de emanatie van het Ene, legt verbinding tussen het geestelijke en lichamelijke. Gemakkelijk wordt een link gelegd met christelijke opvattingen: het middelende intellect als ‘het Woord’, ‘Christus’ koninkrijk dat niet van hier is’ en God als geestelijk wezen. Het kwade is het niet-zijnde of materie, dat beheerst kan worden.

Contrasten met het christelijk geloof zijn: een ‘Wereldziel’ versus de heilige Geest, een transcendente onstoffelijke ‘Ene’ versus een persoonlijke wezenlijke God, een intercedent ‘Intellect’ versus de God en mens Jezus Christus, de verlosser en het ‘Goede’ in jezelf versus genade als garantie voor heil.⁷⁶

Na zijn bekering en concreet als schrijvende bisschop heeft Augustinus afstand genomen van beide stromingen. Dat is in zijn dertien boeken terug te zien.

III.4 Doctor gratiae⁷⁷

De *Confessiones* zijn geschreven in 397 wanneer de auteur sinds twee jaar bisschop is. Hij is dan drieënveertig jaar, ruim tien jaar na zijn bekering, doop en entree in de kerk. Waarom schrijft hij dit persoonlijke werk? We weten het niet. In elk geval zijn er zeer weinig gegevens. In boek XII schrijft hij over een belofte die hij aan God gedaan heeft om “*een offer van belijdenis te brengen door dit geschrift*” (XII, xxiv, 33). De precieze aanleiding en de bedoeling zijn ons echter onbekend. Enkelen veronderstellen dat het een verzoek is geweest van een collega die wel eens meer wilde weten van Augustinus. Het lijkt niet in verhouding met de aard en de omvang van de dertien boeken.⁷⁸ Een

⁷⁶ Brown, *Augustinus van Hippo*, 65ev., 73ev.; Jan den Boeft en Ineke Sluiter, *Aurelius Augustinus. Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie. De doctrina christiana* ingeleid, vertaald en toegelicht, Ambo, Amsterdam 1999, 11-12; zie ook noot 23.

⁷⁷ Al bij zijn leven werd Augustinus erkend als geestelijke leider: kerkvader en tijdgenoot Hiëronymus beschouwde hem als de nieuwe grondlegger van het christelijke geloof. Hij werd betiteld als ‘leraar der genade’; met zijn uitspraak “*Geef wat gij beveelt en beveel wat gij wilt*” (Augustinus, X, xxix, 40) geeft hij aan dat de mens afhankelijk is van Gods genade (zie ook noten 33 en 63) – Brown, a.w., 154, 156, 308, 316; de Jong, 73ev.; van Oort, 9, 35-38.

⁷⁸ Augustinus, 14; Brown meent dat Paulinus van Nola’s verzoek de aanleiding is geweest – a.w., 138, 174 (vgl. a.w., 137). Brown geeft daarentegen ook aan dat geen enkele tijdgenoot “een boek [schreef] dat zelfs maar in de verste verte op de Belijdenissen lijkt” en even tegenstrijdig leest zijn opmerking “[niet] de enkele aanleiding van buitenaf” te zoeken, die “voorbijgaat aan het leven waarvan [de Belijdenissen] doortrokken is” – a.w., 139, 143; vgl. Brown, *Religion and Society*, 10; van Oort, 19.

andere veronderstelling is dat Augustinus zich wil verdedigen tegen Afrikaanse donatisten. Geleerd door bisschop Donatus beweerden zij dat de kerk, in het bijzonder via de ambtsdrager, de unieke bron van heiligheid is. Augustinus wees echter op Gods beloften als bron.⁷⁹ Genoemde veronderstelling en Augustinus' verweer tegen de donatisten lijken niet in verhouding met het persoonlijke, inhoudelijke en literaire niveau van zijn dertien boeken.⁸⁰

Het meest kunnen we uit de voeten met zijn vriend en biograaf Possidius, die zegt in zijn *Vita Augustini* dat Augustinus niet voor beter wenste door te gaan dan hij in werkelijkheid was. Dit wordt bevestigd door een brief van Augustinus uit 429 aan een lezer van zijn *Confessiones*, waarin hij hoopt dat deze hem niet hoger zal prijzen dan hij verdient.⁸¹ Deze twee bronnen versterken de indruk dat de *Confessiones* geschreven zijn, niet primair terwille van mensen, maar om persoonlijke redenen: voor God.⁸²

Is het boek daarmee een egodocument of is het al dan niet eveneens gericht op een publiek? En zo ja, hoe positioneert Augustinus zich dan als retor en orator? Welke rol(len) heeft hij als hij schrijft? (Ik kom er op terug in hoofdstuk V.) Hij zal zich bewust zijn geweest van zijn publiek, een forum dat gewend was aan een traditie van nauwkeurige (auto)biografieën, gekenmerkt door het innerlijk leven. Dan zal hij niet zozeer willekeurige lezers van alle tijden, maar in het bijzonder die van zijn eigen tijd, uit zijn eigen kleine kring van vrienden en collegae, op het oog hebben gehad.⁸³

Veel wijst er op dat Augustinus als op een kruispunt staat: “typisch het werk van een man die zijn verleden als voorbereiding op zijn huidige carrière is gaan beschouwen” (Brown spreekt zelfs over ‘in het reine komen met zichzelf’ en, heel modern, over een ‘soort therapie’).⁸⁴

⁷⁹ Brown, *Augustinus van Hippo*, 184ev.; van der Meer, dl. 1, 84ev., 105ev.; de Jong, 72ev.; “De kerk [als] unieke bron van heiligheid”: nml. contra ‘de wereld’, de ‘ware wijnstok’ die drastisch gesnoeid diende te worden contra onreine, vijandige katholieken (de valse ‘antikerker’) en contra heidenen. Augustinus leerde daarentegen dat je ‘de wereld’ en schijnchristenen ook in de kerkgemeenschap treft; identiteit, heiligheid en waarheid zullen niet afhangen van de ware kerk of van de ambtsdrager, maar van God zelf en zijn beloften, zoals te ervaren in de prediking en de sacramenten.

⁸⁰ Augustinus, 15ev.; Brown noteert dat juist Augustinus' voorgaande levensjaren en zijn ambtelijk werk in relatie tot de Schrift de inhoud meebepalen – a.w., 127, 140ev.; zie Brown, *Religion and Society*, 10-11; vgl. van der Meer: “... de Belijdenissen, die omdichting van zijn voorleven tot een lofpsalm...” – a.w., dl. 1, 235; van Oort, 18-19.

⁸¹ Augustinus, 16; Brown, *Augustinus van Hippo*, 123, 377.

⁸² Smith: “His aim was to give God the glory [...], rejoicing in the grace of God [...]. Augustine's opus in praise of God, drawing on his spiritual journey, stands as a masterpiece in the world's devotional literature.” – a.w., 522.

⁸³ Brown, a.w., 137ev., 142, 153; “...gewend [...] aan nauwkeurige (auto)biografieën”: vgl. Simone Mooij-Valk, *Marcus Aurelius. Persoonlijke notities*, [‘Ta eis heauton’] vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Ambo, Baarn 1994, een autobiografie van deze keizer (121-180) waarin hij verslag doet van zijn positie en zijn ‘zich in zijn eigen ziel terugtrekken’ – a.w., 15-24, 42-48; Brown: “Augustine did not write for us [...]. He wrote for his contemporaries. In his Confessions he was giving to sensitive men of the late fourth-century world a language with which to understand themselves [...]. Many had experienced, like Augustine, a mounting tension between their inner and their outer life, between the demands of their personal experience and the patterns of life [in] an ancient society.” – *Religion and Society*, 11.

⁸⁴ Brown, *Augustinus van Hippo*, 141-143.

De nieuwe bisschop van Hippo voelt zich gedrongen te bekennen en te loven aan zijn barmhartige Schepper, vanwege zijn pas begonnen zware ambt.⁸⁵

Een bewijs daarvoor is te lezen in de lyriek van de start van boek I. Na een proces van onrustig zoeken, wordt hij aangeraakt door God en vindt hij rust. Daarin ligt een eminente en existentiële aanleiding; God zet hem aan tot schrijven (I, i-vi, 7a). Vervolgens is een bewijs te lezen in de reflectie en de realiteit van zijn schrijven in boek X. Hij wil de waarheid doen, met zijn hart en met zijn pen, om tot het Licht te komen. Zijn hele bestaan ligt namelijk open en bloot voor God, dus moet hij en zichzelf verloochenen en erkennen dat God rechtvaardig maakt: dat is belijdenis doen en belijdenis doen.⁸⁶ Het lezen van boek I tot en met IX moet het hart van de lezer opwekken en bemoedigen om zich te richten op “*de liefde van uw barmhartigheid en [op] de zoetheid van uw genade*” (X, iii, 4), vanuit wie en wat hij geweest is. Vanuit wie en wat hij nu is, op het moment van schrijven, schrijft hij boek X. Dat is bedoeld om de lezer op te roepen tot dankbaarheid en gebed jegens God. Hij richt zich met name tot de gelovigen, zijn “*reisgenoten*”.⁸⁷ Hij weet zich geroepen⁸⁸ en dienstbaar aan hen en daarmee aan de kerk (X, i-vi, 8a). Een derde bewijs is te lezen in het slot van boek X, xliii, 70: “*Welnu Heer, ik werp mijn zorg*⁸⁹ *op u, opdat ik mag leven, en ik zal de wonderen uit uw wet beschouwen*”. En dat beschouwen gaat hij doen in de laatste drie boeken. Bij het begin van boek XI herhaalt hij de lof op God van boek I en hij noteert dat hij schrijft uit liefde tot liefde, terwijl hij erkent dat de Vader weet wat wij nodig hebben. Hier geeft hij ook aan dat hij al langer graag wilde studeren en schrijven over Gods wet⁹⁰, tot de dienst van de broederschap (XI, i-ii).

⁸⁵ “Zware ambt”: in de eerste eeuwen van de kerk betekende het episcopaat: studie, polemieken, onderwijs, pastoraat, preken, kerkbestuur, diaconaat, sociaaladviseur en rechter zijn. Augustinus zag er tegen op, hij was geestelijk vermoeid (Augustinus, XI, ii, 2), hij sprak van de “*sarcina episcopatus*” (de last van het bisschopsambt) – a.w., 10; van der Meer, dl. 1, 241ev., ‘last’: zie a.w., 253; Brown, *Augustinus van Hippo*, 142; de Jong, 71; van Oort, 13-14.

⁸⁶ Augustinus, X, ii, 2; zie par. 1.3 van deze scriptie, over de vertaling van het begrip ‘Confessiones’.

⁸⁷ A.w., X, iii, 4, iv, 5, 6; Brown, a.w., 153.

⁸⁸ “Geroepen”, ja, maar niet van harte: het zou kunnen dat Augustinus in deze periode (eind jaren ’80 van de 4^e eeuw), het plan heeft overwogen “*de vlucht te nemen naar de eenzaamheid*” (Augustinus, X, xliii, 70), zie ook noot 35. In deze tijd studeerde en leefde hij met de zijnen in een gemeenschap op het familielandgoed in Thagaste en hij verreed zorgvuldig contact met vacante gemeenten, zoals hij zelf later toegeeft; hij zag er tegen op (zie noot 85). Tot hij onverwacht geroepen werd als presbyter te Hippo in 390 of 391, waar hij vijf jaar later medebisschop werd en vervolgens zelf bisschop – a.w., 9ev.; Brown, a.w., 115, 119; van Oort, 12. Anderzijds speculeert Brown op de mogelijkheid dat Augustinus’ gemoed en zoeken naar geestelijke zingeving, een impuls kregen door diep verdriet: zijn andere ‘lieve vriend’ Nebridius (naast Alypius) en zijn zoon Adeodatus overlijden kort na elkaar. Mogelijk dat dit indringende dubbele verlies en gevoelens van verdriet en leegte, Augustinus naar een meer zinvol, actief bestaan ten dienste van de christengemeenschap deden verlangen – a.w., 117ev.

⁸⁹ Het ambt, zie noot 85.

⁹⁰ Met “Gods wet” bedoelt Augustinus niet (slechts) de Tien Geboden, maar vooral de ordening en bedoeling die daaruit spreken, te herkennen in de schepping en te ontdekken in de Schriften – vgl. Augustinus, 13; Brown, a.w., 158.

Dit is de bedoeling van de laatste drie boeken: een ‘exhortatio’⁹¹ tot ‘je zelf wegwerpen, onbezorgd, in Gods armen’⁹² en Hem te zoeken in zijn Woord, door zijn Geest. De dertien boeken zijn een soort ‘intredebundel’. De aanleiding is de start van zijn episcopaat. De bedoeling is aangegeven door de titel, de lovende aanhef in boek I en het hooggestemde slot in boek XIII, voorts de inhoud en zijn boekenindeling. Het is een ‘programma’ voor zijn ambtelijke werk. “He developed [...] the theological direction in which he continued to move, emphasizing divine predestination, personal religious experience through conscious conversion, and the direct relationship of the believer to God”.⁹³ Hier schrijft een dienaar van ‘de Woorden van het Woord dat eeuwig gezegd wordt’.⁹⁴ Hier werkt een zelfbewuste, bewogen doctor⁹⁵ en pastor⁹⁶, in het besef van zijn opdracht en volmacht, in Christus. “[A masterpiece] expressing gratitude to God [...], with complete candor [...], to give God the glory for his redemption, [...] God who had stooped so low to save so fallen a sinner”.⁹⁷

Tegelijk kan hij er in kwijt waar hij over nagedacht en geschreven had in Milaan en in Rome.⁹⁸ Dat is het verband tussen die Italiaanse werken en de eerste negen boeken. In zijn *Contra Academicos* schrijft hij tegen de filosofen van de Nieuwe Academie en hun neoplatonisme en scepticisme – hij schrijft er over in boek V. In zijn *De beata vita*, *De ordine* en *Soliloquia* schrijft hij over het zoeken van God, het kwade, Gods wereldplan en de ziel. Het is verwerkt in de boeken III tot en met IX, met name in verband van zijn bekering. In *De magistro* schrijft hij over het leren. Hij doet dat door een dispuut te beschrijven tussen Adeodatus en hemzelf. Kern is dat God de leermeester is in het zoeken van de waarheid. Het is verwerkt in de boeken IX tot en met XIII.⁹⁹

Voorts kan hij alvast enkele gedachten neerleggen die we in latere boeken zien verwerkt. In de *Confessiones* schrijft hij natuurlijk over de manicheeërs. Hij verwerkt dat in nog een aantal geschriften, waaronder *Contra Faustum Manichaeum*.¹⁰⁰ Verder schrijft hij in de *Confessiones* over het zoeken van God, het studeren in de Schriften,

⁹¹ Aansporing; zoals Augustinus zelf beleefde bij zijn eerste ‘bekering’, zie noot 19.

⁹² Zoals Augustinus zelf beleefde bij zijn echte bekering – Augustinus, VIII, xi, 27; Brown, *Augustinus van Hippo*, 158; Smith, 522.

⁹³ Smith, 522.

⁹⁴ Augustinus, XI, vi, 9; er wordt zelfs verondersteld dat de eenheid van inspiratie en de aangehouden spanning in het schrijven aantonen dat mogelijk Augustinus in 397 in een keer de *Confessiones* heeft geschreven – a.w., 10.

⁹⁵ Zie noot 77.

⁹⁶ Possidius tekent de kerkvader als leraar maar vooral als herder – Brown, a.w., 356, 370, 377; van Oort, 13.

⁹⁷ Smith, 522; zie noot 6.

⁹⁸ Brown, a.w., 140.

⁹⁹ Augustinus, 366; Brown, a.w., 146; van Oort, 16.

¹⁰⁰ Brown, a.w., 145.

over taal en onderwijs. Hij verwerkt dit in zijn *De doctrina christiana* en *De catechizandis rudibus*. Het laatste verrast nog steeds door psychologische observatie en pedagogische wijsheid.¹⁰¹ *De doctrina christiana*¹⁰² is een exegetisch meesterwerk, met een apologetisch karakter (Brown noemt Augustinus ‘de grote seculariseerder van het heidense verleden’). Zijn ambtelijke werk komt hierin sterk naar voren, vooral als prediker. Hij spreekt over “realiteiten” en over een prachtige augustiniaanse gedachte: het gaat om het “genieten van Vader, Zoon en heilige Geest”, de ene hoogste realiteit.¹⁰³ In de *Confessiones* schrijft hij verder over de Drievuldigheid, het geheugen, de liefde en de Psalmen. Hij heeft het verwerkt in *De doctrina christiana*, *De Trinitate*¹⁰⁴ en vele prekenbundels, waaronder *De sermone Domini in monte* en *Enarrationes in Psalmos*. De dertien boeken zijn voorts te herkennen in zijn ‘magnum opus’, waarin zijn denken tot rust is gekomen: *De civitate Dei*.¹⁰⁵ De aanleiding tot dit uitgebreide geschrift is de val van Rome (410) en de aanvallen van de Visigothen en de Vandalen (430) waardoor ook Augustinus’ eigen wereld instortte. Ook in dit grote boek is het kernbegrip: genieten van alles van God en zijn Rijk. Tenslotte noemt hij zelf de *Confessiones*, met zijn andere geschriften in het totaaloverzicht *Retractationes*.¹⁰⁶

Nu heb ik Augustinus’ levensloop geschetst en de *Confessiones* in de context beschreven. De bedoeling van zijn dertien boeken is door hemzelf aangegeven: een lofprijzing en ‘exhortatio’ in vertrouwen op God. De aanleiding kan slechts verondersteld worden: het opstarten van zijn ambt als bisschop van Hippo; het besef van de zwaarte van het ambt; het bewogen worden door God: “Gij zet hem aan om er vreugde in te vinden u te loven.” (I, i, 1). De dertien boeken zijn een weerslag van zijn denken, levensinstelling en geloven. Het onthult het bekennen en loven van een retor, orator, predicator, pastor, doctor en confessor. Augustinus laat voelen dat hij is aangeraakt door de Schepper.

¹⁰¹ Van der Meer, dl. 2, 166ev.; van Oort, 17-18.

¹⁰² Het is voor het eerst in het Nederlands vertaald en uitgegeven in 1999 onder de titel *Wat betekent de bijbel?*; zie noot 76; Brown, *Augustinus van Hippo*, 230ev.

¹⁰³ Brown, a.w., 233; van Oort, 17; den Boeft, 14-16: in Augustinus’ ‘Voorwoord’ schrijft hij dat “niets leren van elkaar gelijk is aan leren zonder liefde, wat uitmondt in individualisme” – a.w., 44. In het laatste hoofdstuk geeft hij een ‘doordenkertje’: wees een ‘orator’ en dan een ‘orator’ (oftewel: eerst een bidder, dan een spreker...) – a.w., IV, 63, 165.

¹⁰⁴ Brown, a.w., 229; van der Meer, dl. 1, 11.

¹⁰⁵ Brown, a.w., 235, 261-268, 272.

¹⁰⁶ Brown, a.w., 350, 373-375; van Oort, 16-22; zie par. III.2 en noot 71.

IV GELOOFOPVATTINGEN

IV.1 Theologische kenmerken bij Augustinus

Christelijke spiritualiteit komt voort uit opvattingen uit het christelijk geloof. Om iets te kunnen zeggen over de *Confessiones* als gebed en als bron voor christelijke spiritualiteit, ga ik Augustinus' opvattingen vergelijken met opvattingen uit de gereformeerde systematische theologie.¹⁰⁷ Die discipline is sterk gestempeld door Augustinus en de *Institutie*¹⁰⁸ van Calvijn, die op zijn beurt is beïnvloed door de kerkvader.¹⁰⁹ Augustinus legt zelf het verband tussen spiritualiteit en geloofopvattingen: “Geef mij, Heer, dat ik mag weten en verstaan wat van de twee er eerder is: [...] van u weten [of] u aanroepen. Maar wie roept u aan zonder van u te weten? Hij kan toch in zijn onwetendheid het verkeerde aanroepen. Of roept men u veeleer aan om weet van u te krijgen? Maar er staat: ‘Hoe zullen zij Hem aanroepen, in wie zij niet geloofd hebben? Of hoe zullen ze geloven zonder verkondiger?’¹¹⁰ En ook: ‘Die de Heer zoeken zullen Hem loven’.¹¹¹ [...] Ik wil u zoeken, Heer, terwijl ik u aanroep. [...] U roept aan, Heer, mijn geloof, dat gij mij hebt gegeven, dat gij mij hebt ingeademd”.¹¹²

Vanuit de *Confessiones* beschrijf ik drie theologische kenmerken bij Augustinus: de omgang met de heilige Schrift, de genadeleer, de verhouding tot God¹¹³, door welke bril ik kijk naar Calvijn. Ik gebruik studies van A.D.R. Polman (1897-1993), hoogleraar kerkgeschiedenis bij de (toen geheten) ‘Theologische Hogeschool’ te Kampen.¹¹⁴

¹⁰⁷ McGrath, 14; zie par. I.2 en noten 7 en 8; B. Kamphuis, ‘Systematische theologie’ in A.L.Th. de Bruijne (red.), *Gereformeerde theologie vandaag: oriëntatie en verantwoording*, De Vuurbaak, Barneveld 2004, 59ev. (“...je [bent] voortdurend in gesprek met anderen [zoals] kerkvaders [...], een geschiedenis van bezinning op de lofprijzing van de drie-enige God. Het heeft ons de diepzinnige beschouwingen opgeleverd van een Augustinus, dikwijls geschreven in de vorm van een aanbedding...”, 64, 70); de Bruijne, ‘Ethiek en spiritualiteit’, a.w., 103ev. (“Tot het kennen van God behoort ook het terrein van de omgang met God en de oefening in de relatie met Hem [...] Een behandeling van bijvoorbeeld het gebed binnen een ander vak, zoals de systematische theologie, biedt nog geen theologische bezinning op en toerusting voor de *persoonlijke gebedspraktijk*”, 104).

¹⁰⁸ Johannes Calvijn, *Institutie 1536. Onderwijs in de christelijke religie*, vertaling van *Christianae religionis institutio* door W. van 't Spijker, De Groot Goudriaan, Kampen 1992.

¹⁰⁹ Smith, 526; vgl. van Oort, 22.

¹¹⁰ Romeinen 10, 14.

¹¹¹ Psalm 21, 27.

¹¹² Augustinus, I, i, 1; zie par. II.2.

¹¹³ Zie par. III.4 en noot 77; Smith, 520-526; Wilhelm Geerlings, ‘Augustinus’ in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. 1, Herder, Freiburg 1993, 1243ev.; Ekkehard Mühlberg, ‘Augustin’ in *Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. 1, Mohr Siebeck, Tübingen 1998, 962-966.

¹¹⁴ A.D.R. Polman, *De praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn. Een dogmahistorische studie* (diss. VU Amsterdam), Wever, Franeker 1936 (een boeiende studie, helaas doet de uitwerking afbreuk aan de inhoud: gelardeerd met lappen Latijn, vele afkortingen en een register ontbreekt); idem, *Het Woord Gods bij Augustinus* (tweedelige serie De theologie van Augustinus: dogmahistorische studies), Kok, Kampen 1955; idem, *De leer van God bij Augustinus* (tweedelige serie De theologie van Augustinus: dogmahistorische studies), Kok, Kampen 1965.

1. Omgang met de heilige Schrift

Augustinus' relatie met de heilige Schrift (de Bijbel) is een steeds terugkerend thema in de *Confessiones*, vanuit zijn ervaring en bekering, maar vooral met zijn opvatting dat een bisschop zich moet toeleggen op exegese en verklaren.¹¹⁵ De heilige Schrift is voor hem het Woord van God: de goddelijke inspiratie staat vast. Die inspiratie omvat alles wat God ons geopenbaard heeft, zoals religieuze bedoeling, geschiedenis (bijvoorbeeld de schepping) en ethische inhoud.¹¹⁶ Alles in Oude en Nieuwe Testament is door eenzelfde heilige Geest geschreven. De Bijbel is 'het werk van Gods vingers' en één samenhangende boodschap. Dit Woord is voor Augustinus als een 'medicijn' en een ontmoeting: "*Laat de Schrift Gods aangezicht zijn*".¹¹⁷ De ontmoeting is sterk christologisch bepaald: Jezus Christus is Gods openbaring en Woord van God.¹¹⁸

Hoewel de Bijbel helder is in Gods openbaring, toch kent de Schrift onduidelijkheid en mysterie ten aanzien van God en goddelijke zaken. Augustinus gaat dat mysterie niet oplossen, maar inzetten op beeldende, allegorische wijze. Gemakkelijk en uitputtend meent hij geestelijke diepten te ontdekken in teksten, tekens, getallen en namen. Tegelijk fundeert hij zijn soms poëtisch spel, sterk bijbels en in gebondenheid aan Gods Woord, onder erkenning van de onfeilbaarheid daarvan.¹¹⁹ Augustinus' allegorische uitleg van een tekst is het meest opmerkelijke bij zijn lezen van de Bijbel. In die uitleg weet hij zich aangesproken door Ambrosius. Allegorie is voor Augustinus alle beeldspraak, gelijkenis, toespeling of geestelijke betekenis achter een letterlijke zin, bijvoorbeeld: de vijgenboom in zijn bekeringsverhaal (VIII, xii, 28), staat voor een roeping à la Nathanael onder de vijgenboom (Johannes 1, 48) en voor (afzien van) seksuele begeerte (de vijgenbladen uit Genesis 3).¹²⁰ Augustinus heeft als vroegchristelijk exegeet de vooronderstelling dat de heilige Schrift door zijn aard ver boven menselijk begrijpen uitgaat. Daarom kan het Woord slechts worden verklaard via beelden en analogieën en moet niet 'wat' gevraagd worden, maar: 'waarom' staat dit

¹¹⁵ Brown, *Augustinus van Hippo*, 141, 229.

¹¹⁶ Augustinus, XII, xxiv, 33; Polman, *Het Woord Gods*, 38ev., 50; Brown, a.w., 220.

¹¹⁷ Polman, a.w., 38ev., 49ev.; Brown, a.w., 179, 220, 228.

¹¹⁸ Polman, a.w., 9ev., 86-87, 148; Brown, a.w., 225.

¹¹⁹ Polman, a.w., 54ev. (Augustinus benadrukt: 1. de volkomenheid van Gods openbaring in de Bijbel en het onvolkomen kennen van God, 2. een religieuze, ethische en soteriologische bestemming van de Bijbel om Christus te leren kennen, 3. historische beschrijving in de Bijbel draait om Christus en zijn kerk), 69-70; Brown, a.w., 221.

¹²⁰ Zie par. II.2, pp. 14 en 17; Augustinus, VI, iv, 5-6; Polman, a.w., 92, 96; van Oort, 35; Brown, a.w., 133, 221, Brown: "[Augustinus] die eens had gehoopt zich door middel van de vrije kunsten te kunnen voorbereiden op de aanschouwing van God, had rust gevonden in de dichte, weerbarstige massa van [de Bijbel]. Daarom zijn de laatste drie boeken [in de Belijdenissen] het meest autobiografische deel [in hun] allegorische exegese van [...] Genesis." – a.w., 229.

woord, deze geschiedenis, op dit moment in de Schrift. Augustinus' exegetische acrobatiek gaat, dankzij een fenomenaal geheugen en bijbelkennis, samen op met een aaneenschakeling van verwante teksten ('van Paulus naar Genesis weer terug via de Psalmen'). Het is zijn krachtige (ietwat egostrelende) homiletische kant, een vermogen tot synthese: hij kan uit een afzonderlijke situatie (tekst) een organisch geheel uitleggen.¹²¹ Daarbij ziet hij graag onder de bijbeltekst zijn eigen complexe opvattingen. Zijn allegorische, eloquente aanpak is het resultaat van bezinning op de grenzen van het verstand. Allegorese is nodig vanwege de verstoring van het menselijk bewustzijn. De zondeval betekent een breuk in het onverdeelde bewustzijn, met als gevolg een vervallen van directe godskennis tot indirecte kennis. Via beelden uit de Schrift wordt de kenniskloof overbrugd.¹²² Augustinus wil tevens voorkomen dat de 'wonderlijke geestelijke wereld' simpel en banaal gemaakt zou worden. Zo is de Bijbel door God 'versluierd' om de zoeker te oefenen. Een oppervlakkig mens is tevreden met de letter, iemand die bereid is dieper te steken vat de 'geest' in de tekst.¹²³

2. De genadeleer

In de *Confessiones* heeft Augustinus eigen geloofveraring en mensvisie heel persoonlijk beschreven. Hij werkt er in uit wat zijn overtuiging is geworden over God en het menselijk bestaan: Gods genade "*geneest de zieke, gaat de luie opwekken en helpt bij handelen*".¹²⁴ Daarmee komt Augustinus tot een van de meest markante en controversiële leerstukken van de kerk, tot in onze tijd: de leer over de genade, de onvrije wil en de voorbestemming.¹²⁵ Augustinus' complexe genadeleer is ontstaan uit de vraag naar de ondoorgrondelijkheid van het menselijk lot: waarom had God gezegd: 'Ezau heb ik gehaat'?¹²⁶ Ruim vijftien jaar later ziet hij zich genoodzaakt zijn visie nauwkeuriger uit te diepen, door tijdgenoot en intellectuele tegenstrever: Pelagius.

¹²¹ Brown, *Augustinus van Hippo*, 220-223.

¹²² Brown, a.w., 228.

¹²³ Brown, a.w., 227; Polman: "In een preek over de bruiloft te Kana beroept [Augustinus] zich op [het Lucasevangelie] en op het wegnemen van de sluijer [conform Paulus]. Wanneer deze sluijer wordt weggenomen, dan wordt de zin der Schriften verstaan en wordt wat water was tot wijn. [...] Ziet wat [Christus] zegt: het moet vervuld worden in Mij, wat van Mij geschreven staat. Waar staat het geschreven? In de Wet [...], in de Profeten en in de Psalmen. [...] Dat was water en daarom worden zij door de Here onverstandigen genoemd, omdat het hen nog als water smaakte en niet als wijn. Hoe echter maakte Hij uit water wijn? Toen Hij voor hen de zin ontsloot en hun de Schriften uitlegde [...] en het smaakte wat niet smaakte [...]. Daarom veranderde Hij water in wijn en schiep niet door zijn almacht wijn, om daarmee te leren, dat deze oude boeken van Hem waren, [...] maar zij smaken in het geheel niet, zo Christus daarin niet verstaan wordt." – *Het Woord Gods*, 85-86.

¹²⁴ Augustinus is dan ook betiteld als doctor gratiae, zie par. III.4 en noot 77; Brown, a.w., 153, 309.

¹²⁵ Polman, a.w., 146; idem, *De praedestinatieleer*, 5-9, 21, 70ev.; Brown, a.w., 133-134, 320.

¹²⁶ Polman, *De praedestinatieleer*, 50ev.; Brown, a.w., 133.

Deze wijsgerige christenleek met zijn aanhang (later: het pelagianisme), staat op het punt dat de mens van nature goed is en vrij van zonde. Het is mogelijk de volmaaktheid ten opzichte van God en in dit leven, te bereiken. De mens is dan ook verplicht daar naar te streven, want het menselijk vermogen tot verbetering is niet aangetast. In essentie kan de mens kiezen; het kwaad is gevolg van een foute keuze, een slecht mens is hij die slechte keuzes maakt. Daarmee is Pelagius geïnspireerd door de klassieken: de autonomie van de menselijke geest en zijn morele mogelijkheden.¹²⁷ De volmaaktheid bereiken is mogelijk via gehoorzaamheid aan Gods wetten en uiterlijke gerichtheid ('het moet te merken zijn'). De zelfstandigheid en zelfverantwoordelijkheid van het individu zijn sleutelbegrippen hierin, met als bedoeling: het creëren van een heilige kerk (en samenleving) zonder gebrek. Een 'goede burger' (gelovige) is in staat rechtvaardige wetten na te leven in loyaliteit aan God, die als 'verlicht despoot' (conform keizer tot onderdaan, of vader tot zoon), door middel van regels zijn zorg faciliteert. Hieruit vloeit voort: een goede omgeving kan de mens positief veranderen. Dit is dan de essentie van vrijheid: keuzes maken en over eigen daden beslissen.¹²⁸

Augustinus ervaart dat de wil niet vrij is. Zonde komt van binnen: de 'wereld' is in de kerk en in de mens, in de vorm van 'begeerten': "*Men kan de duivel niet overal de schuld van geven, soms is de mens zijn eigen duivel*".¹²⁹ Anderzijds is vrijheid het 'culminatiepunt' van een proces van 'genezing' in de mens. Vrijheid is zonder voorbehoud handelen, het gevoel van te moeten kiezen overstijgend. Moeten kiezen is symptoom van desintegratie van de wil.¹³⁰

Tegenover de repressieve meester van de wet zet hij de liefde van God in Jezus Christus.¹³¹ Augustinus heeft (even persoonlijk) ontdekt en geleerd van Paulus: "... *wat hebt gij, dat gij niet ontvangen hebt?*". Langzaam maar zeker erkent Augustinus de mens als geheel afhankelijk van zijn Schepper, zelfs voor de eerste stap om te gaan geloven. Immers, "... *God is het [...] die zowel het willen als het weten in u werkt*",

¹²⁷ Polman, *De praedestinatieleer*, 72ev.; Brown, *Augustinus van Hippo*, 298, 311, 318-320.

¹²⁸ Polman, a.w., 76; Brown, a.w., 302-304, 323-324.

¹²⁹ Polman, a.w., 82; Brown, a.w., 213.

¹³⁰ Polman, a.w., 80ev.; Brown, a.w., 302, 325-326.

¹³¹ "... *de letter die doodt [contra] de Geest die levend maakt [...]. U (Pelagius) noemt een heleboel manieren [...]: geboden, kastijdingen, aansporingen. Maar dat Hij ons liefde geeft en ons op die manier helpt, dat zegt u niet.*" – Brown, a.w., 324; Polman, *Het Woord Gods*, 159; idem, *De praedestinatieleer*, 80ev.

waarmee Augustinus erkent dat de menselijke motivatie van goddelijke oorsprong is.¹³² Hij komt tot de psychologische ontdekking dat ‘het genoegen’ de diepste drijfveer is voor de menselijke wil, waardoor de mens zijn gevoelens kan mobiliseren. De oorzaak: aangeraakt worden door iets wat vreugde opwekt. Wat wekt vreugde op? Dat is inspiratie door God, van buiten af, buiten de zeggenschap van de mens. De processen waarin dit plaatsvindt zijn verborgen in God, zoals Augustinus dat noemt: “*Geef wat gij beveelt en beveel wat gij wilt*” (X, xxix, 40, xxxi, 45). Daarmee staat de vrije wil buiten spel – Pelagius wordt er misselijk van – en is de bestemming van de mens door God bepaald: “*Gij handelde naar de orde waarin gij voorbestemd hadt dat er gehandeld moest worden. [...] uw barmhartigheid [is] in eeuwigheid.*” (V, ix, 17).¹³³ De *Confessiones* laat Augustinus’ genadeopvattingen zien in hun kunstige uitwerking. Verlangen, samen met vreugde is in een levenslang proces het hoogst haalbare ideaal: “*Ik wil u zoeken om te maken dat mijn ziel leeft.*” (X, xx, 29). “[...] *ik wil mijn kamer binnengaan en u liefdesliederen zingen [...]*” (XII, xvi, 23). Over het ‘fundamenteelste geloof’ zal hij vervolgens ettelijke boeken en brieven schrijven.¹³⁴

3. De verhouding tot God

Augustinus’ oog voor een geloofproces laat twee augustiniaanse typeringën zien in de verhouding van de mens tot zijn Schepper. God is de *eerste* in gaan geloven: Hij zet aan tot geloven en daarbij blijven: “*En daarna, Heer, zijt gij toch met uw tedere en barmhartige hand mijn hart blijven plooiën en schikken.*” (VI, v, 7). “*En gij [...] bevrijdt ons van onze deerniswekkende dwaalwegen en zet ons op uw weg en troost ons en zegt: ‘Lopen nu! Ik zal u dragen en u brengen naar uw doel, en ook daar zal ik u dragen!’*” (VI, xvi, 26), “*... geroepen hebt gij, [...] gestraald, [...] gegeurd; [...] aangeraakt hebt gij mij en ik ben ontvlamd naar uw vrede.*” (X, xxvii, 38).

God is tegelijk de inhoud: Hem *genieten* is de bedoeling: “*... het gelukkige leven: [is] zich verheugen naar u, uit u en om u, [...] [Jezus Christus] in wie al de schatten van de wijsheid en de wetenschap verborgen zijn, [Hij] heeft mij vrijgekocht met zijn bloed. Mijn gedachte is gericht op mijn losprijs, en ik eet en drink die.*” (X, xx,

¹³² 1 Korintiërs 4, 7; Filippenzen 2, 13; Polman, *De praedestinatieleer*, 51-54, 79.

¹³³ Zie par. II.2: boek VII, p. 16-17, boek VIII (o.a. over de wil), p. 17-18, boek X, p. 19-20 en noot 34; Brown, *Augustinus van Hippo*, 133-135, 150ev., 156, 298; Polman, *Het Woord Gods*, 156ev.; idem, *De praedestinatieleer*, 96.

¹³⁴ Augustinus, XII, xvi, 23; Brown, a.w., 135-136, 192, 307ev. (“... toen de ‘causa gratiae’ was gewonnen, was de Romeinse wereld bezaaid met geschriften van Augustinus.”), 318ev.; Polman, *De praedestinatieleer*, 57, noot 9.

29, xxii, 32, xliii, 70). In het bijzonder de prediking, zoals Augustinus zelf preekt, is in het geloofproces het middel.¹³⁵ Even opmerkelijk als attractief zijn Augustinus' 'koosnaampjes' voor God. Ze geven blijk van Augustinus' genieten van God en zijn genade. Die naampjes laten eveneens neoplatonistische invloed zien: objectieven als schoonheid, waarheid en goedheid stelt Augustinus gelijk met God zelf.¹³⁶ Dat God de allerhoogste is, van intrinsieke waarde, levert bij Augustinus een boeiend kenmerk van genieten, namelijk: belangeloos genieten van God. Dus niet zozeer om wat Hij is (en wat ik daaraan zou hebben), maar, 'gewoon', dát Hij en wie Hij is, is de kern. God eren, vrezen, erkennen en Hem dienen, aanbidden en loven draait dan om zijn bestaan. Bij Augustinus is allermint een vraag naar het godsbestaan; wel: hoe ontdek ik die levende God? God is te ontdekken in de realiteiten en de beloften. Dat wekt hoop en verlangen. Augustinus weet zich daarin een pelgrim, onderweg met zijn "reisgenoten".¹³⁷

IV.2 Vergelijk met Calvijns *Institutie* (1536)

De 1559-editie van de *Institutie* van Johannes Calvijn (1509-1564, jurist met bijbelshumanistische scholing) wordt algemeen aangemerkt als 'de standaardeditie', omdat in deze druk Calvijns theologische werk en reflectie op (de receptie van) zijn geschriften, uitgebreid en systematisch door hem verwerkt worden. Niettemin verdient, volgens Polman, de eerste druk (uitgave 1536) gelijke aandacht, om Calvijn als gelovig mens en zijn invloed op theologie en kerk goed te begrijpen. We ontmoeten in deze editie een spontane, uit eigen ervaring schrijvende Calvijn, gericht op Christus, met een pleidooi voor een authentieker christendom en een publieke keuze voor een 'gereformeerde' beweging tegenover een, in zijn ogen, 'gedeformeerde' kerk.¹³⁸

Calvijns *Institutie* van 1536 is bedoeld als catechismus, theologisch 'handboek in wording' en een apologie in de context van kerk en staat, geschreven voor de Franse

¹³⁵ Polman, *Het Woord Gods*, 9, 28ev., 33ev., 125ev., 133ev., 160-161; idem, *De praedestinatieleer*, 112ev., 184ev.; id., *De leer van God*, 16ev., 44ev.

¹³⁶ Zie par. III.3; Polman, *Het Woord Gods*, 9ev., 14, 20, 25-28, 32ev., 225; idem, *De leer van God*, 9ev., 17ev.

¹³⁷ "... hoe ontdek ik die levende God?": anders dan Luther, die vroeg: hoe krijg ik een genadig God?; Augustinus, X, iv, 6; zie par. II.2, boek X; Polman, *Het Woord Gods*, 227ev., 231; id., *De leer van God*, 9ev., 36, 43; Brown, *Augustinus van Hippo*, 282, 286ev.

¹³⁸ We zien nog niet de theologisch ontwikkelde Calvijn, maar '1536' laat zijn primaire bedoeling vanuit zijn geloofsovertuiging zien: het draait om het kennen van God in Jezus Christus. Tevens proeven we al zijn leiding aan en inbedding in de beweging van de Reformatie. Hij schrijft uit persoonlijke bekering, niet in rustige reflectie maar uit ondervinding, aangesproken door Paulus en Augustinus – Calvijn, 7, 10; Polman, *De praedestinatieleer*, 313ev., 353-354; Alister E. McGrath, *Johannes Calvijn. Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf? Biografie*, Tirion, Baarn 1994, 19-20, 125, 159ev., 166, 168.

‘*evangéliques*’, waarvan “*velen hongeren en dorsten naar Christus*”. De eerste editie laat Calvijn zien van een ongecompliceerd en oorspronkelijk oogpunt. Het frisse, vernieuwende van ‘1536’ is, vanuit Gods openbaring een relatie op mensenmaat en een christendom dat niet een verbale of institutionele religie maar een ervaringsgodsdienst is, vanuit de ontmoeting met Christus. In het bijzonder Calvijns bekering maakt hem rijp voor onderwijs en zelf onderwijzen, waaruit drie typeringe te herkennen zijn: leer, religie, vroomheid. Kenmerkend is dat Calvijn thuis is in Augustinus. Herkenbaar is de tekening van de strijd tussen ‘geest’ en ‘vlees’, de noodzaak van kennis van God en de zaligheid van de mens en de verdediging van de christelijke gemeente. Een belangrijk verschil is dat Augustinus niet werkt met scherp afgebakende begrippen, waar Calvijn daar wel naar streeft (de jurist is te herkennen in de ‘self-made theoloog’).¹³⁹

1. In de omgang met de heilige Schrift staat voor Calvijn eveneens vast dat die “*scepter van God*” het Woord van God is, letterlijk op te vatten en volkomen openbaring van Gods wil, geconcentreerd op Jezus Christus.¹⁴⁰ Theologie is voor Calvijn exegese, waarbij bijbelteksten samenhangend en stelselmatig als (bijna juridisch gekarakteriseerde) bewijsteksten worden verwerkt. Daarin heeft hij een hekel aan allegorese (en deelt hij een steekje uit aan Augustinus).¹⁴¹ Sterk benadrukt Calvijn het karakter en de functie van wetgeving in de Bijbel. De wet doet zonde kennen en dringt tot heil zoeken bij Christus. Calvijn is het ‘brein’ achter de trits: spiegel voor de ziel (zondekennis), richtsnoer voor het geweten (denken en handelen), regel voor het persoonlijke leven (dankbaarheid). De grond van het heil zijn de beloften van verzoening, heiliging en eeuwig leven. Daarmee is de Schrift fundament, voorwerp en doel van het christelijk geloof. Calvijn roept op om de beloften vast te pakken.¹⁴²

2. Achtergrond bij deze bijbelomgang is een meer uitgewerkte leer van de rechtvaardiging en heiliging in de context van het dogma van de genade. Augustinus scheidt die nog niet; hij benadrukt een eenheid van geloof en liefde als gaven van God.

¹³⁹ Calvijn is beïnvloed door Augustinus. Onhelder is in hoeverre hij beïnvloed is door Luther: van ’t Spijker, de Jong en McGrath (en anderen) menen Luthers catechismusindeling te herkennen; Polman stelt dat die invloed niet bewezen kan worden en dat Calvijn m.n. in zijn predestinatie theorie oorspronkelijk is. E.e.a. doet niets af aan zijn originaliteit en frisheid. De eerste druk is primair geschreven voor zijn Franse landgenoten, als belijdenis, uitleg en apologetische bemoediging. Het boek bezorgde meteen landelijke aandacht, aanhangers van de ‘gereformeerde’ opvattingen en een stevige aanzet tot vernieuwing in de kerk. In ‘1536’ is de mens Calvijn te herkennen, de theoloog meer in latere edities, die ook sterker richten op theologische themata, echter slecht gestructureerd. De 1559-druk is beter gestructureerd, hoewel soms bitter van toon en alle onderwerpen uit vorige uitgaven zijn nu helder gesystematiseerd – Calvijn, 8-10, 13, 21; Polman, *De praedestinatieleer*, 307ev., 313ev., 319, 322-324, 326, 353; McGrath, *Johannes Calvijn*, 19ev., 97ev., 117ev., 125, 153ev., 164-166; vgl. de Jong, 187-188.

¹⁴⁰ Calvijn, 15-18, 22, 31, 35, 69; de Jong, 195; Polman, a.w., 363.

¹⁴¹ Calvijn, 21, 44, 48; de Jong, 195.

¹⁴² Calvijn, 31-34, 49, 59-60, 69; de Jong, 196; Polman, a.w., 317.

Dat is de essentie van genade.¹⁴³ Calvijn, met Luther, Zwingli en anderen, moet deze leerstukken meer uitwerken, wil hij de rechtvaardiging (enkel op grond van genade, slechts te verwerven in geloof) zetten tegenover de kerkelijke opvattingen en -praktijk van boetedoening en ‘goede werken’. In die lijn ligt de typisch calvijns visie op (erf)zonde en bestemming (predestinatie). De mens is beeld van God met goede eigenschappen, die in Adam door de ‘oorsprongzonde’ diep zijn aangetast. Door genade worden verlossing en vernieuwing geschonken. Die vernieuwing is een proces en geschiedt dagelijks, toegroeiend naar volmaaktheid in Christus. In dit leven al is de mens als gelovige en kind van God *“tot alles in staat”*, door de werking van de Geest van Christus. In deze context is vrijheid: een getroost geweten, vrij van vloek en oordeel. Hier is Augustinus’ opvatting te herkennen. Calvijn gaat echter een stevige stap verder: een vrij geweten en perspectief van vernieuwing moeten weerslag hebben op ‘leer en leven’. In handel en wandel moet de mens beeld van God zijn; daarmee krijgt de ethiek een nieuwe basis en impuls.¹⁴⁴

3. De mens blijft beeld van God en dat typeert Calvijns opvatting over de verhouding tot God, in navolging van Augustinus. Dat beeld wordt geboetseerd door openbaring van God. De Schepper en levengever, vol genade, goedheid, barmhartigheid en waarheid is deze aspecten en met die eigenschappen zijn het zijn gaven. Zo is God te kennen, dat kenmerkt de relatie tot de gelovige mens (al is Calvijn kennelijk niet vrijmoedig in het gebruik van ‘koosnaampjes’). Even onder de indruk als de kerkvader is de reformator van Gods soevereine oordeel: eeuwig leven in zaligheid voor zijn uitgekozen mensen of eeuwige, rechtvaardige veroordeling. Daaruit vloeit de menselijke persoonlijke geloofsbeslissing voort en Christus is daarvan de spiegel.¹⁴⁵ Geloven is niet twijfelen of wanhopen, maar *“met een bestendige zekerheid en een vaste gemoedsrust het hart versterken en een plaats hebben waar men kan rusten”*.¹⁴⁶ In dit geloof worden de beloften vastgegrepen, of (Augustinus) ‘wordt Christus omvat’. In God geloven is de verdieping van overtuigd zijn van Gods bestaan en heeft de toekomst als richting. Leven is ‘voortgaan op de weg’, in geloof, hoop en liefde. Ook hier resoneren Augustinus’ geloofopvatting en ervaring.¹⁴⁷

¹⁴³ Calvijn, 57; de Jong, 195-196; Polman, *De praedestinatieleer*, 319-320.

¹⁴⁴ Calvijn, 31-35, 55-57, 248ev.; de Jong, 195-197; Polman, a.w., 314, 319.

¹⁴⁵ Calvijn, 31; de Jong, 196; Polman, a.w., 314, 316-318.

¹⁴⁶ Calvijn, 56.

¹⁴⁷ Calvijn, 57, 68-69, 101; de Jong, 196; Polman, a.w., 316ev.

Nu heb ik, als context bij bidden, kenmerkende geloofopvattingen van Augustinus vergeleken met opvattingen uit de gereformeerde systematische theologie, toegespitst op Calvijn. Dit terrein beïnvloedt immers christelijke spiritualiteit.

Voor beide kerkleiders geldt dat de Schrift het volkomen Woord van God is en bron voor het kennen van God, in het bijzonder zoals Hij zich geopenbaard heeft in Jezus Christus. Opmerkelijk is Augustinus' allegorisch lezen. Zijn leeswijze roept echter onnodige spanning en versluiting op in het kennen van God uit zijn Woord. Ons kennen is door de zonde beperkt, maar daarmee is de Schrift (door Augustinus als volkomen erkend) dat nog niet. Via zijn 'beeldende frame' lijkt Augustinus de Bijbel te benaderen als 'puzzelboek', waarbij elk verhaal of woord ontraadseld kan worden.¹⁴⁸ Calvijn, met zijn geestelijke nazaten, anderzijds, is doorgeschoten in het letterlijk lezen van de Schrift, gericht op scherp omschreven dogmata, vanuit een soort autonomie van het denken. Daarmee dreigt hij de Bijbel teveel als 'infoboek' en te weinig als 'stem' ter contemplatie te benaderen.¹⁴⁹ Even boeiend is Augustinus' wijzen naar vrijheid in de Geest (tegenover Pelagius¹⁵⁰) en daarmee op inspiratie en heiligmaking, zoals hijzelf ervaren heeft, terwijl dat laatste bij Calvijn pas meer een dogma wordt. Calvijn (en 'het calvinisme') verbindt daarentegen vrijheid nadrukkelijk met ethiek (leer en leven) en het wetskarakter van de heilige Schrift.

Augustinus en Calvijn roepen om een persoonlijke, aanvaarde en eigengemaakte relatie met Christus. Calvijn zet sterk in op verdediging van die relatie als enige grond van heil. Augustinus leert een ingaan in je innerlijke wereld door meditatie over een bijbeltekst en Gods bedoeling. Opmerkelijk bij Augustinus is zijn pleidooi voor het belangeloos genieten van God. Wat bidden betreft zijn bij hem aspecten van aanspreken, lichaamstaal, relatie en vertrouwen tekenend. Dat vertrouwen fundeert zijn ervaring dat hij is aangeraakt door God.

¹⁴⁸ Brown, *Augustinus van Hippo*, 221ev.; Polman, *Het Woord Gods*, 69ev.

¹⁴⁹ Vgl. van Oort, 37 (de Bijbel teveel als infoboek, teveel 'het is volbracht', te weinig bevinding).

¹⁵⁰ Zie par IV.1, p. 37 en noot 131.

V GEBED EN BIDDER

V.1 Theologisch-godsdienspsychologische visie op gebed

Bidden beschrijf ik aan de hand van de klassieke maar gedateerde auteurs Heiler, Jungmann en Roscam Abbing en via recente studie van Sarah Bänziger.¹⁵¹ Ik behandel niet vormen van kerkelijkrituele of andersreligieuze gebeden. Ik beperk mij tot het persoonlijke christelijke gebed, met aspecten van: aanspreken, lichaamstaal, relatie en vertrouwen. Bidden is namelijk communiceren met God, een religieuze “necessity of the human condition, and a pouring out of the heart before God”.¹⁵²

1. Friedrich Heiler

Friedrich Heiler (1892-1967), rooms-katholiek met lutherse affiniteit, was docent godsdienswetenschappen te München (1918), daarna hoogleraar te Marburg (1920).¹⁵³

a. Aanspreken

Het gebed is “das zentrale Phänomen der Religion, der Feuerherd aller Frömmigkeit. Beten ist Religion-machen”. Bidden is God aanspreken in de overtuiging dat Hij er is.¹⁵⁴ We beluisteren “die tiefsten und intimsten Regungen, [...] im Beten erfassen wir das eigentlich religiösen Leben”.¹⁵⁵ De bidder zal geneigd zijn zich voor een ander te verbergen vanwege “etwas so Heimliches”, gericht op de Ander. “Μόνος προς μόνον (als Einsamer vor dem Einsamen) steht der Beter vor seinem Gott”.¹⁵⁶ Indrukwekkende ervaring spreekt uit Christus’ roep ‘Abba’ in Getsemane, zijn schreeuw ‘Eloi, Eloi’ aan het kruis en zijn gebed om eenheid van de gelovigen vanuit zijn eenheid met God (Johannes 17, 11, 21). Jezus erkent het ‘Heimliche’ door te leren in je ‘binnenkamer’ te bidden. Hij laat tevens zijn innerlijk zien: een kinderlijk vertrouwen en een zekerheid

¹⁵¹ P.J. Roscam Abbing, *Psychologie van de religie. Godsdienspsychologie in verband met filosofie en theologie*, Van Gorcum, Assen 1981; Friedrich J. Heiler, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, Reinhardt, München 1969; Josef Andreas Jungmann, *Christliches Beten in Wandel und Bestand*, Ars Sacra, München 1969; Bänziger, *Still praying strong. An empirical study of the praying practices in a secular society*, diss., Nijmegen 2007.

¹⁵² Gill, 489; vgl. Fraas, 497ev.; Bänziger, 15ev.

¹⁵³ Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon, www.bbkl.de: vertegenwoordiger van de oecumenische beweging in Duitsland.

¹⁵⁴ Heiler, 1ev., 135.

¹⁵⁵ A.w., 2, 139ev.

¹⁵⁶ A.w., 26ev.; vgl. Fraas, 498.

dat zijn gebeden worden verhoord.¹⁵⁷ De Psalmen vormen een poëtische categorie van persoonlijke doorleefde gebeden. David (de mooie jongen¹⁵⁸) ziet zichzelf in de spiegel en onderbreekt zichzelf in zijn gebed: “Ik loof u voor het ontzaglijke wonder van mijn bestaan, wonderbaarlijk is wat u gemaakt hebt. Ik weet het tot in het diepst van mijn ziel.” (Psalm 139, 14). De *Confessiones* vormt lofprijzing en “eine Selbstenthüllung”.¹⁵⁹

b. Lichaamstaal

Even uitdrukkingvol bij de gebedswoorden is de fysieke gebedshouding. Door staan, knielen, liggen (met het gezicht ter aarde), geopende of gevouwen handen, uitgestrekte of gekruiste armen, gesloten of geopende ogen, een bedekt hoofd of ontbloot bovenlichaam, worden de intentie en gevoelens van de bidder begeleid. Gaan staan voor God en de ogen opslaan ten hemel is uitdrukking van hoop en vertrouwen.¹⁶⁰ De fysieke betrokkenheid blijkt ook uit de geloofopvattingen en navenant woordgebruik van de bidder. Hij of zij hoopt op een leven met God en een actief meeleven van God. Daarom ‘gaat’, ‘komt’, ‘vlucht’ of ‘nadert’ de bidder tot God of ‘staat’ of ‘buigt’ voor God.¹⁶¹

c. Relatie

Bidden is de reflectie van een werkelijk ervaren relatie, als met een vriend of als een kind. Het diepste motief van de bidder is “das brennende Heilsverlangen, das in dem zuversichtlichen Vertrauen auf Gott zur Ruhe kommt”. Hier vormt zich “die Unbefangenheit, Herzlichkeit und Vertraulichkeit des Beters zu seinem Gott”.¹⁶² Bidden is zo een “Opfer der Lippen” aan Jahweh, de God van het verbond met de mens: “aanvaard de lof uit mijn mond” (Psalm 119, 108), “laat mijn gebed voor u zijn als reukwerk, mijn geheven handen als een avondoffer” (Psalm 140, 2). De relatie is niet een “Pakt zwischen Mensch und Gott”; het gebed is niet “Eigenleistung”. De bidder echter “fühlt daß sein Beten aus der Kraft und Fülle Gottes strömt. Er spürt, daß er nicht beten könnte, wenn nicht Gott selbst ihm Gebetsgefühle ins Herz und Gebetsworte auf die Lippen legte”. God moet aanraken, “erregen”, zodat de mens God zoekt.¹⁶³

¹⁵⁷ Heiler, 27-35.

¹⁵⁸ 1 Samuel 16, 12: een knappe jongen met rossig haar en sprekende ogen.

¹⁵⁹ Heiler, 27-35.

¹⁶⁰ A. w., 98ev.; vgl. Fraas, 498.

¹⁶¹ Heiler, 135ev.

¹⁶² A. w., 220ev.

¹⁶³ A. w., 221ev., 224-227.

d. Vertrouwen

Het persoonlijke gebed heeft zijn basis in het vertrouwen, het ‘sola fide’ van het christelijke geloof, “das Grundgefühl der gesamten biblischen Religiosität”.¹⁶⁴ Dat ‘sola fide’ werkt niet alleen op de manier van een rationeel, intellectualiserend ‘voor waar houden’, maar samen met een diepgevoeld toevertrouwen aan God. Vertrouwen is hopen en zeker weten en bezitten tegelijk, vanuit de beloften van God.¹⁶⁵ De psychische bron is een drang om genade en heil bij God te zoeken. Bidden fungeert dan als “stabiliserendes Übergangsobjekt”. Uit nood en overtuiging komt de gelovige bidder tot hoop en een aanvaarden van de werkelijkheid. Dat is de lijn in het Oude Testament: “[de HEER] geeft mij nieuwe kracht. Al gaat mijn weg door een donker dal, ik vrees geen gevaar, want u bent bij mij.” (Psalm 23, 3-6). Die lijn wordt voortgezet in het Nieuwe Testament: “...we sterven maar toch leven we, [...] we hebben verdriet maar toch zijn we altijd verheugd, we zijn arm maar toch maken we velen rijk, we bezitten niets maar toch hebben we alles.” (2 Korintiërs 6, 9-10).¹⁶⁶ Bidden begeleidt het gehele denken en handelen van de mens; het gebed integreert de persoonlijkheid.¹⁶⁷ Het gebed wordt tot gebedsleven, een voortdurend verkeer met God.¹⁶⁸ Dit is een diep beleefde overtuiging: God onderhoudt zelf de communicatie. Hij is de actieve God (“Jezus zei: ‘Mijn Vader werkt aan één stuk door en daarom doe ik dat ook’”, Johannes 5, 17). God is niet slechts het hoogste zijn, Hij is het allerhoogste leven (Augustinus).¹⁶⁹

2. Josef Andreas Jungmann

Josef Andreas Jungmann (1889-1975), rooms-katholiek priester, was hoogleraar pedagogiek, catechese en liturgische wetenschappen te Innsbruck.¹⁷⁰

a. Aanspreken

“Es gehört zu den ersten Vorzügen des Menschen, daß er beten kann”. Bidden is je Schepper aanspreken. Bidden is het hart van het geloof en in geloof je hart bij God de Vader uitstorten. Het is God danken voor zijn gaven, Hem loven en zo antwoorden op

¹⁶⁴ Heiler, 257.

¹⁶⁵ A. w., 256.

¹⁶⁶ A. w., 255ev.; vgl. Fraas, 498.

¹⁶⁷ Heiler, 222ev.; vgl. Fraas, 498 (in geval van wantrouwen is sprake van desintegratie en gebrek aan godsverkeer); Bänziger, 29.

¹⁶⁸ Heiler, 222-224.

¹⁶⁹ A. w., 258, 261, 263.

¹⁷⁰ Biographisch-bibliographisch Kirchenlexikon, www.bbkl.de.

zijn woorden.¹⁷¹ In essentie is bidden als mens God ontmoeten. In de gebedswoorden is bidden de uitdrukking van iemands (geloof)leven, op een onbevangen wijze. Hier wordt de ziel van de bidder weerspiegelt.¹⁷² Daarmee hangt samen dat de bidder “sich in seine Kammer zurückzieht und zum Vater betet, der im Verborgenen sieht”. Bidden is uiteindelijk een geheim tussen de bidder en zijn God. Toch kennen we voorbeelden en getuigenissen van persoonlijk bidden. Sprekend is Christus’ kernachtige en luide bidden aan het kruis. David, in de Psalmen, looft God, roept om Gods hulp en zoekt bij Hem zijn bescherming. Paus Clemens, in een brief aan de kerk van Korinte (ca. 96), looft God de Schepper, die in Christus naar ons omziet. Augustinus looft en prijst God de Vader en de Zoon, vaak geïnspireerd door de Psalmen.¹⁷³

b. Lichaamstaal

Bidden krijgt expressie door geheven handen, met de ogen geopend en gericht naar de hemel. De licht geheven handen hebben een diepere betekenis in verbondenheid met en verbeelding van de gekruisigde Christus. Staande bidden is uitdrukking van eerbied en eer bewijzen aan de Allerhoogste. Een bedekt hoofd en knielend bidden laten eveneens eerbied zien en geven aan dat de bidder alles van God verwacht. Even sprekend is ons taalgebruik: ‘tot God gaan’, de ogen ‘richten op’ en het hart ‘verheffen tot’ God. De houding geeft aan dat de bidder God prijst, op Hem hoopt, afhankelijk en beperkt is tegenover de machtige God en tegelijk naar Hem uitziend en zijn liefde wil ervaren.¹⁷⁴

c. Relatie

Bidden is God ontmoeten, een relatie aangaan. Dat houdt in dat de Schepper als Vader aanbeden wordt, echter via Jezus Christus, Gods openbaring bij uitstek. Tegelijk is het de heilige Geest die aanzet tot bidden. Het diepste motief van de bidder is te leven dichtbij Christus. Nadrukkelijk getuigen berichten over martelaren daarvan. Dit motief zet aan tot een voortdurend bidden, een leven van gebed. Daarmee is bidden een zich toewijden aan God, een levenshouding voor Gods aangezicht. Dat toewijden is mogelijk in geloof, vanuit de overtuiging dat God zich naar de bidder heeft toegewend. In Jezus

¹⁷¹ Jungmann, 6, 12, 17.

¹⁷² A.w., 7, 11, 17; vgl. Gill, 492: “... spiritual energy [...] does become active, and spiritual work [...] is effected really”.

¹⁷³ Jungmann, 6, 14ev., 17, 20, 36.

¹⁷⁴ A.w., 12ev. Tertullianus wijst er op dat het goed is voor een christen te bidden voor het eten en voor het nemen van een bad, immers “himmlische Stärkung soll der irdischen vorangehen.” – a.w., 13; vgl. Fraas, 498.

Christus heeft God zich laten zien en initiatief genomen. “Der Blick ist lobpreisend auf Gott gerichtet, den Schöpfer aller Dinge, der in seiner Vorsehung alles überschaut und ordnet und in Christus, seinem geliebten Sohn, uns auserwählt und geheiligt hat”. Christus treedt zelf in het middelpunt. Hij is de ‘Kyrios’, de Heer tot wie de bidder zich richt; in Hem wordt God geëerd. Hopen op God en zijn heil, is vreugde te vinden door Christus aan te spreken, in geloof.¹⁷⁵

d. Vertrouwen

Geloof en vertrouwen zijn de sleutelwoorden in bidden en geloofleven.¹⁷⁶ Zij ondersteunen een verlangen, ook wanneer je niet spreekt of geen woorden hebt (“ik doe mijn mond niet open, geen verweer komt uit mijn mond”, Psalm 38, 14-15).¹⁷⁷ Paulus vat vertrouwend bidden samen in: geloof, hoop en liefde (1 Korintiërs 13), gesymboliseerd door ‘het lege kruis’.¹⁷⁸ Typerend is tevens het belijden van en biddend toe-eigenen van essentiële heilsfeiten: “der Betrachtung des Leidens Christi, unsere Erlösung, die Auferstehung”. “Das Gebet ist jene Kraft, die im Christen das Bewußtsein seiner Würde und seiner Hoffnung lebendig erhält”.¹⁷⁹

3. P.J. Roscam Abbing

P.J. Roscam Abbing (1914-1996), protestants theoloog, was hoogleraar te Groningen.¹⁸⁰

a. Aanspreken

Volgens Roscam Abbing heeft de godsdienstpsychologie (in zijn tijd) wel de neiging iets te weinig aandacht te geven aan de psychologie van bidden als handeling. Bidden is werken. In bijbels perspectief is bidden dienen, met vormen als: aanbidden, loven, schuld belijden, meditatie, vragen. Het is in verwondering de heilige God aanspreken. Vooral is bidden antwoorden op het genade-evangelie. Genade heeft de betekenis van

¹⁷⁵ Jungmann, 11ev., 17-20.

¹⁷⁶ A.w., 6, 12, 18-21.

¹⁷⁷ A.w., 24-25, 40.

¹⁷⁸ A.w., 40. Het lege kruis (zonder de Gekruisigde) is het meest bekende symbool van de verlossing en verzoening, al sinds vroegchristelijke tijd. Die leegheid heeft niet zozeer te maken met schaamte over het afbeelden van de Heer (in zijn vernedering): het lege kruis staat ook symbool voor de overwinning op de dood, teken van het leven. Het kruisteken (met de hand) gebruikt(e) men bij veel gelegenheden en het kruis werd en wordt afgebeeld in huiskamer en apsis, gericht op het oosten. De gebedsrichting was eveneens oostwaarts, daar waar de zon opkomt, zinnebeeld voor de opgestane en komende Christus (Matteüs 24, 30) – a.w., 21-23.

¹⁷⁹ A.w., 21; vgl. Calvijn, 86ev.

¹⁸⁰ Roscam Abbing, *Psychologie van de religie*. Vriendelijke aanvulling via mevr. dr P.E. Jongsma-Tieleman, emeritus universitair docent godsdienstpsychologie te Groningen: Roscam Abbing was hoogleraar praktische theologie, echt gericht op gemeentewerk, hij was geen psycholoog maar hield zich wel bezig met ethiek en andere vakken; “zijn boek heeft te weinig erkenning gekregen”.

vergeven (een nieuw begin) en “in dienst nemen”, waarbij God het initiatief neemt en de mens uitnodigt actief te reageren.¹⁸¹ Bidden is dan ook uitdrukking van iemands geloofopvattingen en levenservaringen. Het is alles van God verwachten, vrijmoedig met Hem in dialoog gaan, het ‘niet nemen’ als gebed niet verhoord zou worden. ‘Nood leert bidden’, waarmee bidden spanningen en ervaringen vertolkt en telkens een beroep doet op Gods beloften. Jezus zelf is voorbeeld van overgeven aan en pleiten bij God, waar Hij komt tot: ‘Uw wil geschiede’.¹⁸²

b. Lichaamstaal

Opmerkelijk genoeg verrekent de auteur nauwelijks fysieke aspecten. Wel zegt hij dat bidden vorm kan krijgen door te staan of te knielen of als een “gaan voor God”.¹⁸³

c. Relatie

Het is een verrassing dat God “als een grote Vriend” wil luisteren. Die verhouding kenmerkt het verbond. God wil dat de mens meedoet, Hij vraagt om actie.¹⁸⁴ God moet aanraken, zodat de mens zal reageren. Dit proces is een mysterie: God bidt zelf in de mens. “De Geest helpt ons in onze zwakheid; wij weten immers niet wat we in ons gebed tegen God moeten zeggen, maar de Geest zelf pleit voor ons met woordloze zuchten.” (Romeinen 8, 26-27). Daarom is bidden niet een “vertwijfeld bidden”. Bidden werkt in geloof, in een voortdurend appèl op Gods beloften. Bidden in het (vaak teleurstellende) heden kent hoop en vertrouwen door het perspectief van de toekomst, wanneer naar Gods beloften, volmaaktheid komt.¹⁸⁵

d. Vertrouwen

De godsdienstpsychologie is, volgens Roscam Abbing, geneigd religieus vertrouwen te laten starten bij ervaringen van tegenslag in het leven, om dan te grijpen naar het goede en heilzame. Typerend voor de christelijke bidder mag zijn dat vertrouwen en hoop hun bron hebben in de beleving van het positieve: de gelovige heeft iets ontdekt van het heil en de liefde in Jezus Christus. De bidder hoopt er op daarvan meer te ontdekken en

¹⁸¹ Roscam Abbing, 529-530.

¹⁸² A.w., 531ev., 523.

¹⁸³ A.w., 460.

¹⁸⁴ A.w., 523-524, 530.

¹⁸⁵ A.w., 518, 531.

concreet te zien. Die hoop sluit niet altijd aan op de ervaring in levensomstandigheden. Dat maakt echter de basis van ontdekking, de beloften van liefde en genade in de Bijbel, niet minder zeker. De bidder zal nochtans ervaren de aanwezigheid van zijn God: Hij is er, krachtig dichtbij: “Hoe zou ik aan uw aandacht ontsnappen? Klom ik op naar de hemel – u tref ik daar aan, lag ik neer in het dodenrijk – u bent daar. Al ging ik wonen voorbij de verste zee, ook daar zou uw hand mij leiden, zou uw rechterhand mij vasthouden.” (Psalm 139, 7-10). In dit vertrouwen ontstaat het gebedsleven.¹⁸⁶

Samengevat: Heiler en Jungmann hebben minder aandacht voor ‘actie’ en ‘meedoen’ van de mens dan Roscam Abbing, terwijl die nauwelijks schrijft over fysieke aspecten. De drie auteurs gaan uit van Gods beloften en verbond met de mens, christologisch uitgewerkt. Zij hebben gemeen dat bidden een essentiële handeling is en hart-expressie van geloofleven. De basis is geloof en vertrouwen en van daaruit een ervaren relatie. De psychische bron is verlangen naar liefde van God en een leven dichtbij Hem; dat leidt tot toewijding en een gebedsleven.

De kern van bidden is: *aanraken* (zodat de mens God zoekt), zichtbaar in de persoon van Jezus Christus, door middel van de inwerking van de heilige Geest. Vervolgens *aanspreken* en, in geloof, God ontmoeten en antwoorden op zijn woorden.

V.2 ‘Praying practices’

De genoemde theorieën zijn verouderd, weinig is sindsdien verschenen, tot de studie uit 2007 van Sarah Bänziger (1965, godsdienstpsycholoog). Zij vraagt opnieuw aandacht voor subjectieve aspecten in bidden en gebedsproces.¹⁸⁷ Zij toont aan dat in een geseclariseerde Nederlandse samenleving nog steeds gebeden wordt, gericht tot God, een ‘hogere macht’, ‘iets’ of ‘iets in mijzelf’.¹⁸⁸ Bidders zijn echter zowel kerkelijk als niet-kerkelijk (opgevoed) en, geconfronteerd met “the hardship of life, most people today do not pray to reverse events or situations, but to find the strength to accept and endure them”. Met name mensen die geen religieuze opvattingen of opvoeding hebben,

¹⁸⁶ Roscam Abbing, 452, 462, 519-523, 531, 630-638.; vgl. Augustinus, I, ii, 2.

¹⁸⁷ Bänziger, *Still praying strong*, dissertatie bij de Radboud Universiteit Nijmegen, zie noot 4 – a.w., 15ev., 30.

¹⁸⁸ A.w., 1-3, 41ev., 48-51, 77ev., 105, 111ev.

bidden ‘instrumenteel’; in psychologische termen is dat: religieuze coping. Of zij bidden meditatief-reflecterend om emotioneel of praktisch verder te komen.¹⁸⁹

Bidden is dan ook een handeling, met een aanleiding, de communicatieve handeling zelf en een afsluitend (effectief) deel, bijvoorbeeld: een positieve ervaring - God dankzeggen - versterking van geloof. De handeling vindt plaats in een driedimensionale ruimte: tijd, plaats en richting: (communicatie met) God. De mens is immers een sociaal en communicatief wezen (geschapen naar Gods beeld). Hij heeft God gehoord, woorden van Hem gelezen in de Bijbel en de bidder zal daarop reageren. Of hij heeft God ervaren in gebed, door bijvoorbeeld verhoring, rust, bemoediging. Van daaruit, ondersteund door zijn geloof bidt hij tot God, zendt de bidder een boodschap, in de verwachting dat God luistert, de boodschap ontvangt.¹⁹⁰

In bidden staat (veelal) God centraal, in de context van fysieke, psychische en geestelijke omstandigheden. Het geloof dat God er is, is essentieel. Dat je God al dan niet goed kent is daarbij secundair: “God is not known, He is used”. De gebedshandeling is afgeleid van dat geloof. Hier geldt: “praying is not just an intellectual, cognitive affair, it refers to bodily movements, [...] to influence themselves experientially: it shapes life, structures space and time, making sense, giving meaning”. Het heeft positieve invloed op fysieke en psychische gezondheid. Bidden bouwt ook de geestelijke gezondheid en gezindheid: “the organisation into the self of the very things that threaten to disorganise it”.¹⁹¹ Een aantal subjectieve effecten blijkt uit onderzoek¹⁹²: innerlijke rust, inzicht, kracht, steun, mogelijkheid om je hart te luchten, dankzeggen, contact met God, verhoring, gezondheid of welzijn. Deze hangen samen met aspecten als: tijd (morgen of avond, vaste tijdstippen, maaltijd, viering of gebeurtenis); plaats (thuis, in bed, kerkgebouw, speciale locatie, alleen of samen) en handeling (spreken, overdenken, danken, gebruik van een formule, handen gevouwen, zittend, geknield).¹⁹³

De subjectieve aspecten, effecten en processen in gebed, zoals beschreven door Bänziger, onderstrepen de eerder beschreven godsdienstpsychologische theorie van vertrouwen, verlangen en ontmoeten. Haar empirisch onderzoek maakt de materie

¹⁸⁹ Bänziger maakt gebruik van definities van Heiler – a.w., 25-26, verder 48, 53ev., 111-113.

¹⁹⁰ A.w., 22ev.

¹⁹¹ A.w., 21-26, 29-30, 42ev., 86.

¹⁹² A.w., 8.

¹⁹³ A.w., 40-42.

actueel en praktisch. Zij zet bidden in de tijd en in persoonlijke beleving, voor de kerkelijke en niet-kerkelijke bidder gekenmerkt als ‘religieus individualisme’. Zij concludeert dat een functionele benadering door de bidder, niet in mindering komt op “expressive use in, for example, worship [or] the versatility of prayer”. Integendeel: bidden verandert de bidder, in plaats van dat het God tot wie je bidt zou veranderen. “*Je moet bidden om je ziel te construeren, niet om God te instrueren*” (Augustinus).¹⁹⁴

V.3 Augustinus en bidden

Augustinus’ *Confessiones* vormt een autobiografie en tegelijk een gebed, met typische aspecten van aanspreken, lichaamstaal, relatie en vertrouwen (1).¹⁹⁵ Daarbij rijzen vragen over of zijn rol als verteller dezelfde is als die van bidder (2). Hij vindt zijn boek een openhartig gebed dat hem, later, als oude man reflecterend op zijn werken, nog warme gevoelens geeft: “*Als ik [de dertien boeken van mijn belijdenissen] nu lees, ontroeren ze me nog evenzeer als toen ik ze schreef*”.¹⁹⁶ Eerst ga ik echter na wat van de behandelde auteurs te herkennen is.

1.a. Aanspreken

Augustinus’ bidden is een “Lob-, Dank- und Bußgebet”, met als gebedshandelingen aan- en uitspreken, bekennen en openhartig voorleggen aan de Allerhoogste. Hij is in een levendige dialoog met zijn God: hij spreekt vertrouwelijk en luistert gretig.¹⁹⁷ De centrale wens van bidden heeft Augustinus kernachtig geformuleerd: “*Heer mijn God, [zeg tegen mij: ‘Ik ben het die je redt’¹⁹⁸], [...] sta mij toe te spreken, want het is uw barmhartigheid die ik toespreek, niet een mens die mij uitlacht, [...] gij zult u naar mij toewenden.*” (I, v, 5, vi, 7). Karakteristiek is Augustinus’ wijze van God aanspreken.¹⁹⁹ Zijn ‘koosnaampjes’ kenmerken Augustinus’ opvatting over bidden en zijn geloofbeleving van heilig ontzag en intieme omgang tegelijk. Hij vraagt: “*En hoe zal ik*

¹⁹⁴ Bänziger, 20, 114, 117; vgl. van der Meer, dl. 1, 162.

¹⁹⁵ Augustinus, X, i, 1; van der Meer, dl. 1, 235 (zie noot 78); Brown, *Augustinus van Hippo*, 140ev., ‘gebed’: a.w., 144; Smith, 522; Geerlings, 1242ev.

¹⁹⁶ Brown, a.w., 143.

¹⁹⁷ “[Weinigen spraken ooit] zo vertrouwelijk met de Ene als Augustinus in zijn *Belijdenissen* doet” – Brown, a.w., 145.

¹⁹⁸ Psalm 35, 3b.

¹⁹⁹ Zie paragrafen II.1 en IV.1, ad. 3.

nu mijn God aanroepen, mijn God en mijn Heer? Want roep ik Hem aan, dan roep ik Hem toch zeker naar mijzelf, in mijzelf.” (I, ii, 2). Augustinus portretteert vrijmoedig, in gebed van boek I tot boek XIII, dat als een fuga antwoordt: *“Gij voortreffelijkste, [...] schoonste en sterkste, [...] nooit nieuw, nooit oud...”* (I, iv, 4). *“In uw gave vinden wij rust: daar genieten wij u. Gij, het goed dat geen enkel goed ontbeert, gij zijt altijd rustig, omdat gij zelf uw rust zijt.”* (XIII, iv, 5; ix, 10; xxxii, 47; xxxviii, 53).²⁰⁰

1.b. Lichaamstaal

Het fysieke aspect komt minder helder naar voren in de *Confessiones*, maar Augustinus heeft terloops (elders) iets toegelicht (van der Meer geeft treffend weer): *“Veel meer dan vandaag bad men hardop: recht uit het hart en met vele gebaren. Veler knieën waren eeltig vanwege het vele knielen [...]; niemand schaamde zich als hij met gescheurde kleren en losse haren onder een stroom van tranen [...] zijn nood kwam uitkrijten. Klonken de woorden ‘vergeef ons onze schulden’ door de kerk, of het woord ‘ik belijd’, dan ‘vlogen de vuisten naar de borsten’.* [...] Het was algemene gewoonte zich bij een schuldbekenenis en [...] smeking languit in een prostratie²⁰¹ op de grond te werpen. [...] Het pathos van het bidden werd [echter bedenkelijk] gemakkelijk sleur. *“Gij werpt uw lichaam op de grond, buigt uw nek naar beneden, belijdt uw zonden, aanbidt uw God: ik zie waar uw lijf ligt, maar vraag mij af waar uw geest fladdert. Uw leden zie ik liggen: laat mij echter eens zien of uw bewustzijn stáát”*”, aldus Augustinus.²⁰²

1.c. Relatie en vertrouwen

God moet aanraken in de relatie, waarin God bron, initiator (*“aanroeper”*) en betekenisgever is – Augustinus moest het eigenmaken, juist daarover belijdt hij. Hij bidt in de overtuiging dat bidden *“göttliches Geschenk”* is – van de *“Zoon, de verkondiger”* moet inspiratie komen: *“U roept aan, Heer, mijn geloof, dat gij mij hebt gegeven, dat gij mij hebt ingeademd”*.²⁰³ Geloof heeft, samen op met vertrouwen een typisch augustiniaanse klank: *“vreugde genieten”*, vanuit de barmhartigheid van de Heer.²⁰⁴

²⁰⁰ Vgl. Brown, *Augustinus van Hippo*, 145.

²⁰¹ Het woord ‘prostratie’ staat niet in Van Dale (1999). In *Prisma* Frans - Nederlands (1983) staat ‘prostration’ omschreven als: (het) plat voorover liggen (of grote neerslachtigheid...).

²⁰² Van der Meer, dl. 1, 164-165. Helaas ontbreekt bij van der Meers boekjes een notenapparaat ten behoeve van Augustinus’ toelichting.

²⁰³ Augustinus, I, i, 1; Heiler, 30, 225.

²⁰⁴ Zie par. IV.1, ad. 2.

Augustinus' gebedsleven is "ein inneres Gebet ohne Unterlaß. [...] Die Sehnsucht betet immerdar, wenn auch die Zunge schweigt".²⁰⁵ Wanneer je geen woorden hebt, is er toch bidden. Augustinus legt dit proces uit in een preek over Psalm 38²⁰⁶, waarvan ik enkele fragmenten volg: "*Laat je verlangen voor Hem staan, en de Vader die in het verborgene ziet, zal het je vergelden. Want dat verlangen van jou, dat is je gebed. En zolang je verlangen niet ophoudt, houdt je gebed niet op. [...] Als je niet wilt ophouden met bidden, zorg dat je dan niet ophoudt met verlangen. Je voortdurende verlangen is een voortdurend spreken, en je zwijgt pas als je ophoudt lief te hebben. [...] Als de liefde verkoelt, zwijgt het hart. Als de liefde brandt, roept het hart. Als je liefde aanhoudt, blijf je roepen. Als je roepen aanhoudt, blijf je verlangen*".²⁰⁷ Bidden is dan ook "in Glaube, Hoffnung und Liebe nach der 'vita beata' verlangen, die nur in der 'vita aeterna' zu finden ist".²⁰⁸ Het belangrijkste is hier voor hem het zoeken naar God, wat Augustinus benoemt als "*het gelukkige leven*" (X, xx, 29). Het is zich verheugen, met vreugde – dat is God zelf. Dit is het gelukkige leven: "*Zich verheugen naar u, uit u en om u*" (X, xxii, 32). Het ware geluk is "*vreugde om God die de waarheid is*".²⁰⁹

2. De vraag is welke rol(len) Augustinus op zich neemt en wat in de *Confessiones* te lezen is over 'ont-dubbelen', ten aanzien van de auteur en de persoonlijkheid. We staan voor een splitsing in de beleving van Augustinus van zichzelf. Is hij onverdeeld zichzelf in de rollen van verteller en bidder en wellicht als bisschop-catecheet?

Hartmut Raguse (1941, hoogleraar Nieuwe Testament te Basel) onderscheidt de feitelijke auteur en de impliciete auteur met een beeld van zichzelf als schrijver en met een ingebeeld publiek. Hij betoogt dat de feitelijke schrijver aanwezig is, maar als historische auteur, verborgen is (je schrijft namelijk niet je biografie maar in een bepaalde relatie en situatie). De schrijver veronderstelt een bepaalde kennis of begrip bij de lezer – de schrijver beeldt zich de lezer in (je schrijft namelijk met een bedoeling). Parallel daarmee zal de lezer minder of meer begrijpen dan de auteur bedoelde.²¹⁰

²⁰⁵ Heiler, 224; van der Meer, dl. 1, 163.

²⁰⁶ Psalm 38, 10, 14b ("Heer, al mijn verlangens zijn bij u bekend, mijn zuchten is u niet verborgen. Ik doe als een stomme mijn mond niet open") – Martijn Schrama, e.a., *Zoals het hart verlangt. Preken over de Psalmen*, vertaald en ingeleid uit Augustinus' *Enarrationes in Psalmos*, Meinema, Zoetermeer 2001, 42ev.; vgl. Jungmann, 33, 36.

²⁰⁷ Schrama, 58.

²⁰⁸ Jungmann, 40.

²⁰⁹ Augustinus, X, xxiii, 33-34; vgl. Brown, *Augustinus van Hippo*, 144ev.; vgl. van der Meer, dl. 1, 163.

²¹⁰ Hartmut Raguse, *Der Raum des Textes. Elemente einer transdisziplinären theologischen Hermeneutik*, Kohlhammer, Stuttgart/Berlin/Köln 1994, 71-97.

Hiermee staan we voor de vraag hoe Augustinus zichzelf beleeft als bidder en als schrijver of zelfs als bisschop. Als hij later zo ontroerd is over zijn eigen tekst, is hij dan zo ontroerd omdat hij zo goed kan bidden, is hij zo'n goede bisschop? Is hij geraakt door Gods genade over hem als bidder, als bisschop of door zichzelf?

Helder is dat in de *Confessiones* de feitelijke en de historische Augustinus aanwezig zijn: hij schrijft zijn biografie. Dat hangt samen met de reden van Augustinus' schrijvend bidden (de aanleiding ligt in de start van zijn episcopaat²¹¹). Augustinus bidt en schrijft niet zomaar met de bedoeling van een biografie, maar primair tot zijn God om “*een offer van belijdenis te brengen door dit geschrift*” (XII, xxiv, 33). De auteur, het ‘ik’ is Augustinus in zijn beleving als Gods schepsel en leerling.

Hij schrijft eveneens tot de kring van zijn geloof- en tijdgenoten, de ‘dienaren van God’, om de lezer op te wekken God te loven.²¹² Het ‘ik’, Augustinus, is zelf ‘dienaar van het Woord’. Van dit publiek maakt hij gebruik. Zijn secundaire doel is een boek ‘met een revolutionair karakter’. Dat revolutionaire zit in het ongestileerde, openhartig schrijven (in tegenstelling met zijn tijdgenoten en hun (sterk sensatiegevoelige) onthullingen in gestileerde, beknopte briefvorm). Voorts lees je dat doel in echte ontboezemingen: zijn gevoelige karakter en oorspronkelijke verlangen naar menselijke relaties komen naar voren. Hij wil nadrukkelijk en opzienbarend-vernieuwend, zijn verlangens en gevoelens blootleggen.²¹³ Augustinus wil aan zijn lezers duidelijk maken dat hij niet de afstandelijke nieuwe bisschop zal zijn, met slechts een buitenkant, maar een man van innerlijk, met een geloofstrijd, gewijd aan het begrijpen en verklaren van de Bijbel (dat is een terugkerend thema). Hij wil graag leven tussen zijn mensen, zijn vrienden en zijn parochianen.²¹⁴

Augustinus gaat zijn verleden analyseren en opnieuw interpreteren, om zijn publiek warm te maken voor een leven van gebed en dialoog. In zijn dertien boeken werkt Augustinus aan een uitvoerige verkenning van het wezen van God. Ze vormen niet slechts een religieus boek, maar de leerling-bisschop heeft een filosofische oefening op het oog, om ‘het verstand en de gevoelens van de mensen opwaarts’ naar God te bewegen, om van de Heer te weten en te verstaan. Zoals hij zelf God ontdekt heeft.²¹⁵

²¹¹ Zie par. III.4.

²¹² Zie par. III.4.

²¹³ Zie noot 81; Brown, *Augustinus van Hippo*, 138-140.

²¹⁴ Zie par. IV.1; Brown, a.w., 219ev., 224ev., 232ev.

²¹⁵ Brown, a.w., 140-144.

Augustinus veronderstelt veel kennis bij zijn lezers. Hij pleit voor ingaan in je innerlijke wereld. Een mens kan niet verwachten God ooit te vinden als hij niet eerst zichzelf heeft gevonden: want God is innerlijker dan mijn diepste innerlijk. Het spanningsveld is in het hart: rusteloos, wegvluchtend van zichzelf. Augustinus schrijft een gebed waarin hij doelbewust selecteert wat belangrijk is, namelijk in het kader van zijn ‘affectus’, zijn gevoelens en open hart. Hij beschrijft bepaalde gebeurtenissen alleen van binnenuit, vanuit de geestdrift die een ervaring bij hem opwekt.²¹⁶

Met zijn bidden heeft Augustinus “das psychologische Rezept eines Gebetstraining gegeben”.²¹⁷ Augustinus leert een lofprijzing- en meditatiegebed aan. Hij vraagt naar samenhang en oprechtheid in intentie, woorden, mentale en fysieke toewijding. Hij leert de intrinsieke kern in de verhouding tot God: belangeloos genieten van God.²¹⁸

Ten diepste is Augustinus’ ontdekking en boodschap, dat veranderingen in het innerlijk, in motivatie en gevoelens, een mysterie zijn, van buitenaf. God heeft de sleutelpositie in een dergelijk proces: het ‘hart’ wordt ‘geplooid en geschikt’ door Gods ingrijpen en trouwe zorg. In zijn bidden wil Augustinus zijn lezers aansporen zich te laten leiden door zijn ‘nieuwe methode’: bekennen en loven aan God.²¹⁹

De kernconfessio is hier: “... *aangeraakt hebt gij mij...*” (X, xxvii, 38).

Augustinus’ primaire en secundaire bedoelingen als bidder-schrijver zijn te herkennen in beschreven visies, op de punten van: concentratie op Jezus Christus, Gods beloften, expressie van geloofleven, verlangen naar liefde van God als psychische bron, aanspreken en voor alles: *aangeraakt worden*. Die punten gaan opmerkelijk genoeg samen met actueel ‘religieus individualisme’ en functioneel gebed. Terecht grijpt Bänziger treffend terug naar Augustinus’ wijsheid: bidden verandert de bidder, in plaats van dat het God tot wie je bidt zou veranderen. “*Je moet bidden om je ziel te construeren, niet om God te instrueren*”.²²⁰ Augustinus geeft immers zelf aan dat hij ten diepste door God is aangeraakt.

²¹⁶ Brown, *Augustinus van Hippo*, 145-148.

²¹⁷ Augustinus, I, v, 5; a.w., I, vi, 7; Heiler, 228, 234.

²¹⁸ Zie par. IV.1, ad. 3.

²¹⁹ Brown, a.w., 151-158.

²²⁰ Bänziger, 20, 114, 117; vgl. van der Meer, dl. 1, 162.

VI AUGUSTINUS IN GEBED

VI.1 Spiritualiteit en actualiteit²²¹

Augustinus leefde in een veranderende Romeins-Numidische samenleving. Ruim zestien eeuwen later leven wij in een niet minder dynamische samenleving, waar men vertrouwen en hoop mag hebben, aldus de regering.²²² Dat is maar de vraag.

Het dynamische van onze maatschappij houdt een postchristelijke ‘multidifferente’ westerse samenleving in. Westers betekent een voornamelijk liberaalsociale economiegerichte democratie.²²³ Met ‘multidifferent’ bedoel ik dat een zogenaamd multicultureel ideaal mislukt blijkt. We zullen moeten erkennen dat, na de ontzuiling en na de postmoderne tijd, juist meer tegenstellingen zijn ontstaan (vandaar ‘different’, in de zin van anders, verschillend). Multidifferent betekent tegenstellingen waar we als Nederlanders niet zomaar of niet flexibel mee kunnen omgaan, die ook botsingen geven of langs elkaar schuren, bijvoorbeeld door een influx van westerse en niet-westerse allochtone medeburgers en de groei van die bevolkingsgroep door zogenaamde tweede en derde generaties van allochtone Nederlanders (of rond het thema homoseksualiteit). Postchristelijk betekent ten eerste een groeiende verscheidenheid aan godsdiensten en levensovertuigingen en ten tweede dat de kerken als stemhebbende instituten matig en als geloofsgemeenschappen aardig meetellen. Tegelijk betekent dit: Nederlanders gaan minder naar de kerk en christenen zijn een minderheid. Niettemin is de zoektocht in spiritualiteit groter dan we denken.²²⁴

Postchristelijk betekent anderzijds dat, hoewel Nederlanders minder naar de kerk gaan, zij de kerk als gemeenschap (‘sociaal kapitaal’) of plaats voor rituelen niet kwijt willen en religie (of religieus zijn) willen bewaren.²²⁵ Dat religieuze kent een

²²¹ Deze paragraaf is een bewerking van mijn artikel ‘Kerkmens vaak net zo religieus als anderen’, *Nederlands Dagblad*, 26 november 2007.

²²² Zie par. III.1 en noten 38, 39, 42; “...vertrouwen en hoop...”: zo luidde het in de *Troonrede*, Prinsjesdag 2007.

²²³ Geert Mak zet de veranderende samenleving in een historisch-politieke en westerse Europese context, als hij die veranderingen laat doorschemeren in vragen over lidmaatschap van Oost-Europese landen en Turkije (en daarmee andere culturen en religies) en over een toekomstig Europa: in plaats van bepaald door het christendom, mogelijk “streven naar een seculier, verlicht en democratisch Europa” – *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, 6^e dr., Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2004, 1113.

²²⁴ Gerard Dekker, 68ev. en Ton Bernts, 111, in Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, zie not 11; Henk de Roest, *En de wind steekt op! Kleine ecclesiologie van de hoop*, Meinema, Zoetermeer 2005, 8-11 en 33ev.; Bänziger, 35, 53ev.

²²⁵ Bernts, 83ev.; de Roest, 34; Bänziger, 1ev.

dubbelheid: een religieuze samenleving en ‘autoritaire orthodoxie’ roepen weerstand op, terwijl religie meer een moreelbepalende maatschappelijke zaak en vooral een persoonlijke (privé) aangelegenheid moet zijn.²²⁶ Met dat laatste is religie een soort ‘stand-bygeloof’ geworden, voor bijzondere momenten.²²⁷ Mensen voelen zich wel verwant met het christendom, maar ze zijn op religieus terrein in beweging. Klassieke grenzen verschuiven daarmee en ontkerkelijking neemt toe. Toch is nog steeds een groot aantal mensen religieus en spiritueel actief geïnteresseerd.²²⁸ Die interesse wordt gekenmerkt door eclecticisme en een sterk relativisme. Het heeft tevens een individuele inslag: ‘religie is goed voor de buurman, als ik er maar geen last van heb’.²²⁹

De religieuze verschuivingen zijn onderdeel van een samenlevingsbrede verandering in binding en deelname: een ‘erosie van gemeenschapsbanden’. Deze ‘crisis van betrokkenheid’ houdt in dat Nederlanders minder vaak lid zijn van een vereniging en als lid minder actief.²³⁰ Wel is het zo dat die organisaties groeien waarin de leden alleen een gemeenschappelijk belang of ideaal (milieu, sport, ouderen) delen. Ook familiebanden en vriendenkringen spelen nog een grote rol. Daarentegen is het steeds moeilijker om vrijwilligers te vinden. De crisis kenmerkt zich door een afname van identificatie met een instelling of vereniging, door afname in commitment en meer een tijdelijke binding. Daarmee is ook een andere communicatiestructuur zich gaan ontwikkelen. De samenleving en een vorm van gemeenschap kennen meer publieke arena’s. Communicatie heeft een performatief karakter: burgers zijn mondiger, nemen deel (‘performance’) aan debatten en brengen hun meningen naar voren.²³¹

Kerkelijke binding neemt af en kerkelijk ‘shoppen’ neemt toe, met als klacht: teveel vergaderen, te weinig inspiratie. Gevolg is dat er een spanning is tussen de geloofsinhoud van de kerk en de behoeften van de leden. Dat houdt in dat liturgische invulling, persoonlijke gesprekken en gemeenschappelijke betrokkenheid (ten aanzien van pastoraat, diaconaat, missionaat en activiteiten), afnemend en minder automatisch

²²⁶ Bernts, 6, 110-112, 175ev.; de Roest, 33-34; vgl. Bänziger, 24.

²²⁷ De Roest, 34; vgl. Bänziger, 24, 35 en McGrath, *Christelijke spiritualiteit*, 13.

²²⁸ Bernts, 68ev., 109ev.; Erik Borgman (theoloog), geïnterviewd in *Nederlands Dagblad*, 14 april 2007, over *God in Nederland*, meent dat kerken zich niet missionair maar open in de samenleving moeten presenteren, er zijn voor iedereen, gebruik makend van bestaande religieuze interesse. Gerard den Hertog (ethicus), geïnterviewd (idem) over *God in Nederland*, meent dat “kerken vooral niet de fout moeten maken zich sterk te maken voor een nieuw beschavingsoffensief”; vgl. Bänziger, 48ev. en McGrath, a.w., 21ev.

²²⁹ Bernts, 112, 174ev.; uitspraak van James Kennedy (historicus), geïnterviewd (idem) over *God in Nederland*.

²³⁰ De Roest, 24ev.; vgl. Bernts, 92ev.

²³¹ De Roest, 30; vgl. Bernts, 100ev.

draagvlak kennen. Daarmee komt een traditionele wijze van christelijke spiritualiteit, als ‘way of life’ onder spanning te staan.²³²

VI.2 De *Confessiones* als bron voor christelijke spiritualiteit

Augustinus schrijft zijn dertien boeken bij de start van zijn werk als bisschop van Hippo, diep onder de indruk van wat dat ambt van hem zal vragen en, niet het minst, van wat zijn Schepper daarin van hem zal vragen.²³³ Augustinus bekent in zijn *Confessiones* wat de Heer aan hem gedaan heeft tot aan zijn roeping, in het bijzonder getekend bij zijn bekering. Zo komt Augustinus vooral tot een lofprijzing, in de vorm van een gebed. Dat tekent zijn schrijven en het getuigt van zijn ‘way of life’, aangeraakt en geïnspireerd als hij is. Die levensstijl en daarmee zijn *Confessiones*, inspireren het christelijk geloof en -spiritualiteit.²³⁴ Dat maakt de kerkvader voor studies over bidden en gebedsproces in onze tijd van evident belang.

“*Aangeraakt hebt gij mij*”, Augustinus’ kernconfessio, handelt bij hem om de relatie met God en de relatie met mensen. Zijn ‘spiritual journey’²³⁵, van een onrustig hart dat rust vindt bij God, sluit aan bij de zoektocht naar spiritualiteit en religie bij mensen van de eenentwintigste eeuw. Zijn cognitie-, emotie- en ervaring-integrerend bidden ‘shapes life, structures space and time, makes sense, gives meaning’. Dat is een belangrijke betekenis voor vandaag, waar de bidder gericht is op individuele religieuze beleving.²³⁶ Tegenover het nut (‘used’) van God (van onkerkelijke bidders) zet Augustinus het instrumentele, individuele van het christelijke gebed, vanuit de verwondering dat God er is en wie Hij is (zijn attributen). Tegelijk met dat belangeloze, bidt en verwacht Augustinus op grond van Gods beloften (zijn gaven).

Veel mensen vandaag zijn sterk geneigd levensomstandigheden en spiritualiteit te bezien vanuit een overtuiging van het bestaan van een ‘rijk van het goede en een rijk van het kwade’, een typisch manicheïstische visie. Augustinus sluit zich aan bij het christendom, vanuit de teleurstelling in het manicheïsme met haar ongenueerde

²³² Bernts, 17ev., 27; De Roest, 34ev.; vgl. Bänziger, 1ev., 51, 77ev.; vgl. McGrath, *Christelijke spiritualiteit*, 15.

²³³ Brown, *Augustinus van Hippo*, 119ev., 167ev.

²³⁴ Hiëronymus erkende Augustinus al als geestelijk leider, zie noot 77; McGrath, a.w., 15ev., 188ev.

²³⁵ Smith, 522, zie noot 14.

²³⁶ Zie par. V.2; Bänziger, 30.

visies en radicale ethiek. Augustinus' zoektocht brengt hem bij de overtuiging dat God alles goed geschapen heeft en dat er geen radicaal abstract kwaad bestaat. Er is wel kwaad in jezelf. Augustinus komt tot de ontdekking dat dit kwade oplosbaar is, namelijk door 'God te genieten'. Genieten heeft zin, in de persoon van Jezus – Gods 'oplossing'.

Augustinus is er in geslaagd het christendom van zijn tijd nieuw leven in te blazen. Hij gaat daarbij niet krampachtig om met de bestaande traditie en regels, maar hij zet die in op een flexibele, creatieve, soms onorthodoxe wijze. Bij de uitwerking van het leerstuk van de genade in de splitsing van rechtvaardiging en heiliging, door Calvijn, zou Augustinus zijn zestiende eeuwse leerling allicht waarschuwen voor radicaliseren en wijzen op de vrijheid in Christus. Ongetwijfeld is hier verschil te zien in Augustinus' filosofische opleiding en de humanistische scholing van Calvijn. Augustinus stelt zich onafhankelijk op in geloofsvraagstukken en met een open houding tegenover feedback, confrontatie en aanraking.

Van oorsprong, naar zijn aard, is Augustinus uit op persoonlijke verhoudingen. Hij wil aangeraakt worden door mensen. Zijn licht ontvlambare verlangen naar een mens, drijft hem tot liefde tot een mens; als puber, als volwassene en als bisschop. Na zijn bekering verlangt hij vooral naar God. Hij is aangeraakt en uit op liefde van God en liefde tot God, de allerhoogste, de allerliefste. Dat brengt Augustinus tot de oproep om God te genieten en naar Hem te verlangen, persoonlijk en samen. Augustinus pleit voor een biddend leven en een levend bidden, in dialoog met God en in dialoog met mensen. *"God aanroepen is Hem naar mijzelf en in mijzelf roepen"*. Dat is te proeven in zijn 'koosnaampjes' en zijn verwondering over en bewondering van God, in zijn genade, zijn grootheid, zijn intimiteit, zijn altijd weer in beweging zetten van zijn scheepsel, vanuit een onmetelijke, onbegrijpelijke liefde in Jezus Christus. Die liefde is Augustinus' diepste, essentiële en existentiële ervaring. In zijn mediteren en bidden proef je zijn meest confronterende levensmoment: *"Aangeraakt hebt gij mij"*.

EPILOOG

Ik zal niet ontkennen dat het beeld van de mooie jongeman op de voorkant mij diep raakt in mijn gemoed. Integendeel, het heeft met mijn aard van doen. Tegelijk staat dat beeld voor mij voor de levendige, charmante, gevoelige man die Augustinus moet zijn geweest en die velen in zijn tijd aansprak (hij was nooit alleen) door zijn persoonlijkheid en openheid. Ik stel mij hem voor als een ‘21^e eeuwse Noordafrikaan’. Maar vooral sprak hij aan door zijn levensinstelling en geloof in God, wat zo intens spreekt uit zoveel geschriften. Daarmee werd hij de man van statuur (dat heeft de 6^e eeuwse frescoschilder goed begrepen). Hij werd de kerkvader die zijn leven open legde voor God en tot op vandaag aanspreekt. Wat had ik hem graag ontmoet.

Ik doe een geloofuitspraak wanneer ik mijn Schepper aanspreek: U bent de allermooiste, U loof ik voor wie ik ben. Heer, ik dank U dat U mij de kracht en het plezier gaf om te studeren op bidden en Augustinus’ onderwijs. Aan U de eer.

Van harte dank ik prof. Patrick Vandermeersch voor zijn stimulerende begeleiding: je opbouwende, humorvolle opmerkingen, gestructureerde aanpak en ruimte voor het ‘ontstaan’ tijdens de studie hebben mij zeer geholpen. Ook het biertje en de thee vergeet ik niet.

Even stimulerend vond ik de begeleiding van prof. Barend Kamphuis: hartelijk dank voor je meedenken, fijne gesprekken en frisse, overtuigende opstelling. Aan je adviezen, ook uit eerdere contacten, bewaar ik goede herinneringen.

Mijn scriptie heb ik opgedragen aan mijn ouders, Ben Brink en Annonja W. Brink-Ploeger, die mij het leven met God hebben voorgeleefd. Hartelijk dank voor jullie meeleven, wijsheid en stimulans. Ik hoop nog lang met jullie door te spreken.

Vooraf heb ik mijn scriptie opgedragen aan diegene die ik liefheb en waarvoor ik kies: mijn lieve vrouw en soulmate. God heeft ons een bijzonder huwelijk gegeven, liefde en trouw zijn zwaar beproefd in kinderloosheid en verschillende geaardheid. Maar ik ben er van onder de indruk wie wij samen zijn en waar we nu staan. Zeker jouw liefde, steun, gesprekken en ‘gewoon basic’, nuchtere aanpak maken het mogelijk. Sonja, als ik jou niet had (“dan zou je zo ingewikkeld denken over van alles”) – zeer veel dank voor je bemoediging. Samen kunnen we de toekomst aan. Mijn leus is immers: *Fortis per fidem*.

Groningen, Pinksteren 2008

Literatuur

- Augustinus, Aurelius, *Confessiones*, vertaald en ingeleid als *Belijdenissen* door Gerard Wijdeveld, 5^e dr., Ambo, Amsterdam 1997.
- Bänziger, Sarah, *Still praying strong. An empirical study of the praying practices in a secular society* (diss., eigen beheer), Nijmegen 2007.
- Bernts, Ton, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Ten Have, Kampen 2007.
- Boeft, Jan den en Ineke Sluiter, *Aurelius Augustinus. Wat betekent de bijbel?*, Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie, *De doctrina christiana* ingeleid, vertaald en toegelicht, Ambo, Amsterdam 1999.
- Brown, Peter, *Augustinus van Hippo. Een biografie*, Agon, Amsterdam 1992.
- Idem, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, Faber and Faber, London 1972.
- Bruijne, A.L.Th. de, 'Spiritualiteit' en B. Kamphuis, 'Systematische theologie' in A.L.Th. de Bruijne (red.), *Gereformeerde theologie vandaag: oriëntatie en verantwoording*, De Vuurbaak, Barneveld 2004.
- Calvijn, Johannes, *Institutie 1536. Onderwijs in de christelijke religie*, vertaling van *Christianae religionis institutio* door W. van 't Spijker, De Groot Goudriaan, Kampen 1992.
- Dowley, Tim (red.), *Handboek van de geschiedenis van het christendom*, J.N. Voorhoeve, Den Haag 1979.
- Fraas, Hans-Jürgen, 'Gebet. Religionspsychologisch' in *Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. 3, Mohr Siebeck, Tübingen 1998.
- Geerlings, Wilhelm, 'Augustinus' in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. 1, Herder, Freiburg 1993.
- Gill, Sam D., 'Prayer' in *The Encyclopedia of Religion*, dl. 11, MacMillan, New York 1987.
- Heiler, Friedrich J., *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, Reinhardt, München 1969.
- Jong, O.J. de, *Geschiedenis der kerk*, Callenbach, Nijkerk 1992.
- Jungmann, Josef Andreas, *Christliches Beten in Wandel und Bestand*, Ars Sacra, München 1969.
- Kinder, Hermann en Werner Hilgemann, *Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis*, dl. 1, Sesam, Amsterdam 1994.
- Mak, Geert, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, 6^e dr., Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2004

- McGrath, Alister E., *Johannes Calvijn. Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf? Biografie*, Tirion, Baarn 1994.
- Idem, *Christelijke spiritualiteit. Een inleiding*, Kok, Kampen 2002.
- Meer, F. van der, *Augustinus de zielzorger. Een studie over de praktijk van een kerkvader*, 2 delen, Het Spectrum, Utrecht 1957.
- Mooij-Valk, Simone, *Marcus Aurelius. Persoonlijke notities*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Ambo, Baarn 1994.
- Mühlenberg, Ekkehard, 'Augustin' in *Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. 1, Mohr Siebeck, Tübingen 1998.
- Nederlands Dagblad, 14 april 2007, *God in Nederland*.
- Oort, J. van, *Augustinus. Facetten van leven en werk*, Kok, Kampen 1991.
- Polman, A.D.R., *De praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn. Een dogmahistorische studie* (diss. VU Amsterdam), Wever, Franeker 1936.
- Idem, *Het Woord Gods bij Augustinus* (tweedelige serie De theologie van Augustinus: dogmahistorische studies), Kok, Kampen 1955.
- Idem, *De leer van God bij Augustinus* (tweedelige serie De theologie van Augustinus: dogmahistorische studies), Kok, Kampen 1965.
- Raguse, Hartmut, *Der Raum des Textes. Elemente einer transdisziplinären theologischen Hermeneutik*, Kohlhammer, Stuttgart/Berlin/Köln 1994.
- Roscam Abbing, P.J., *Psychologie van de religie. Godsdienstpsychologie in verband met filosofie en theologie*, Van Gorcum, Assen 1981.
- Roest, Henk de, *En de wind steekt op! Kleine ecclesiologie van de hoop*, Meinema, Zoetermeer 2005
- Schrama, Martijn, e.a., *Zoals het hart verlangt. Preken over de Psalmen*, vertaald en ingeleid uit Augustinus' *Enarrationes in Psalmos*, Meinema, Zoetermeer 2001.
- Smith, Warren Th., 'Augustine of Hippo' in *The Encyclopedia of Religion*, dl. 1, MacMillan, New York 1987.
- White, Carolinne, *Augustinus. Belijdenissen*, Ten Have, Baarn 2001.

Verantwoording illustraties:

Voorkant: nl.wikipedia.org/wiki/Augustinus_van_Hippo; www.indigoclothing.com.

Pag. 3: www.santagostinopavia.it/arca/02_vitaago.asp.